

KUML 1973
-74

KUML¹⁹⁷³ -74

ÅRBOG FOR
JYSK ARKÆOLOGISK SELSKAB

With Summaries in English and German

Jysk Arkæologisk Selskab satte dette Kuml for
CARL JOHAN BECKER
På 60-årsdagen den 3. september 1975

I kommission hos Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, København 1975

OMSLAG: Mønster fra ravsmykke. Holme på Djursland.

Redaktion: Poul Kjerum

Tilrettelæggelse og omslag: Flemming Bau

Tryk og indbinding: Andelsbogtrykkeriet i Odense

Klichéer: Odense Reproduktion

Skrift: Baskerville 10/12 og 9/10 pkt.

Papir: Semicote 120 g

Autoklichéer: Fremstillet i 48 linier

Copyright 1975 by Jysk Arkæologisk Selskab

ISBN 87 01 41911 0

INDHOLD / CONTENTS

<i>Søren H. Andersen</i> : Ringkloster, en jysk indlandsboplads med Ertebøllekultur	11
Ringkloster. An inland Ertebølle settlement in Jutland	94
<i>Niels H. Andersen</i> : Sarup, et befæstet neolitisk anlæg på Sydvestfyn	109
Sarup, a fortified Neolithic site	119
<i>Torsten Madsen</i> : Tidlig neolitiske anlæg ved Tolstrup	121
Early Neolithic structures at Tolstrup near Løgstør	149
<i>Niels Sterum</i> : „Stenhøj“ ved Tolne, en langdysse i Vendsyssel med nedgravet kammer	155
The Dolmen Stenhøj by Tolne	162
<i>Karsten Davidsen</i> : Tragtbægerkulturens slutfase. Nye C-14 dateringer	165
New C ₁₄ datings of the final phase of the Funnel Beaker culture	175
<i>Flemming Højlund</i> : Stridsøksekulturens flintøkser og -mejsler	179
Axes and chisels of flint in the Battle-axe culture	192
<i>Klavs Randsborg</i> : Befolkning og social variation i ældre bronzealders Danmark	197
Population and social variation in Early Bronze Age Denmark	207
<i>H. Hjelmqvist</i> : Några vittnesbörd om sädesodlingen på Jylland i äldre romersk järnålder	209
Getreideabdrücke aus dem älteren römischen Eisenzeit von Jütland	213
<i>Else Roesdahl</i> : Bundmærker på middelalderligt lertøj i Danmark	215
Base marks on Danish Medieval pottery	225
<i>Schuyler Jones</i> : Dolke, pokaler og magiske søer i Nuristan	231
Silver, gold and iron. Concerning Katara, Urei, and the Magic Lakes of Nuristan	251
<i>Det XIV nordiske arkæologmøde</i> : Beretning og autoreferater af foredrag	265

TIDLIG NEOLITISKE ANLÆG VED TOLSTRUP

---

af Torsten Madsen

For arkæologer hører det mere og mere til dagens orden at stå overfor helt eller delvis ødelagte oldtidsminder. Kraftige traktorpløve i landzonerne og tungt entreprenørmateriel i byzonerne sørger effektivt herfor. Et eksempel herpå udgør en undersøgelse af nogle tidligneolitiske anlæg foretaget af Aalborg historiske Museum i sommeren 1965. Det syn der mødte udgraverne ved afdækningen var trøstesløs ødelæggelse, men alligevel blev udfaldet af gravningen ganske tilfredsstillende.

Undersøgelsen blev foretaget på Bakkegårdens jord, mtr. 8 c af Tolstrup (Næsborg s. Slet h. Ålborg a.) ikke langt fra Løgstør (1). Lokaliteten ligger ca. 250 m stik øst for Tolstrup by på en mark, der i en højde af ca. 10 m over havet ligger med udsigt mod vest over den nu udtørrede fjordarm, som fra Aggersund strækker sig ind til Tolstrup by. Mod øst hæver landskabet sig videre til højderne omkring Næsborg kirke, medens det mod nord kuperet, men ikke særlig højt følger den gamle fjordarm.

Fundanmeldelsen til museet indløb fra den på Løgstøregnen meget aktive amatørarkæolog Bent Jensen. Han havde foråret 1965 konstateret opløjede sten og rødbrændt ler på stedet og havde samlet en del tidligneolitiske skår op. Ved den efterfølgende besigtigelse besluttede museumsinspektør Oscar Marseen at foretage en udgravning samme sommer, og det er hans fortjeneste, at fundet i dag ikke må afskrives trods store ødelæggelser. Systematisk og planmæssig udgravning, omhyggelige optegnelser og separatindmåling af hvert eneste skår, skårsamling, ravperle og flintstykke er årsag til, at det er muligt at hente oplysninger ud af de ødelagte anlæg (2).

ANLÆGGENE

Ved udgravningen blev ialt afdækket og undersøgt 313 m² (fig. 1). Det udgravede område beherskedes af 10 store, op til 1,8 m dybe moderne nedgravninger. Fordelt i 5 af disse fandtes ialt 10 store sten med størstmål på mellem 1,2 og 1,5 m. I de øvrige 5 nedgravninger fandtes sprængstykker af større sten. Seks af nedgravningerne dannede en NV-SØ gående linje på 20 m længde. Parallelt hermed lå ca. 6 m sydvestligere 3 nedgravninger på linje. Den sydøstligste og største af disse dannede en tværforbindelse mellem de to rækker. Nedgravningerne, med de 10 store sten og spor af betydeligt flere, må opfattes som resterne af

en anseelig randkæde til en langdysse, hvor kædens sten ved opdyrkningen af marken i ældre tid er blevet tippet ned i dybe huller gravet foran dem, således som det ofte påtræffes ved ødelagte megalitanlæg, og hvor mange af stenene senere er blevet gravet fri og bortsprængt efterhånden som man atter stødte på dem ved udpløjningen af højningen på marken. Langdyssen må have været et NV-SØ orienteret, 6–7 m bredt anlæg, hvis afslutning mod NV ligger uden for det udgravede område, medens afslutningen mod SØ muligvis har været ved den sydøstligste nedgravning.

Inden for det udgravede område fandtes foruden resterne af langdyssens randkæde 4 separate anlæg. Af disse må stendynngen mærket III på planen fig. 1 være en grav anlagt i forbindelse med langdyssen. Stendynngen IV er højst sandsynligt også en grav, men at dømme efter henholdsvis dens keramik og placering må den anses for at være ældre end både grav III og langdyssen. Anlæggene I og II på planen er begge rødbrændte lerlag. Indlejret i II fandtes et par hele lerkar, en økse, en ravperle og en tværpil, hvilket kunne tyde på, at det er en grav. Andre forhold som det nedenfor omtalte brune kulturlag antyder imidlertid, at det snarere er et bopladsanlæg af en eller anden art, hvilket støttes af, at det må være betydeligt ældre end grav III og langdyssen.

Langs rækken af stenedgravninger fandtes 8 mindre gruber udfyldt med mørk kulturjord, med en diameter på mellem 0,4 og 1,0 m og en dybde på mellem 0,1 og 0,2 m. Nogle af de større gruber, hvori der lå en del sten, kan være fundamenter for randsten, men ikke alle gruberne kan opfattes sådan. Der fandtes intet daterende materiale i forbindelse med dem, men at dømme efter deres sammenhæng med stenedgravningerne, er det sandsynligt, at der er en sammenhæng mellem gruber og langdysse.

Inden for langdyssens omrids, men i tunger der også strækker sig uden for denne, fandtes et 10–15 cm tykt lag af brun kulturjord indeholdende en del flint og især keramik. Dette lag kan tænkes enten at repræsentere langdyssens næsten totalt bortpløjede højfyld, som i givet fald må være hentet på en boplads, eller der kan være tale om et lag afsat i forbindelse med anlæg I og II. Det sidstnævnte synes at være det sandsynligste. De fire enkeltanlæg tegnede sig som følger:

Anlæg I: I udgravningens nordvestlige del mellem rækken af stenedgravninger fandtes et $1,5 \times 1,2$ m stort og 2–6 cm tykt lerlag, hvis overflade pletvis var rødbrændt (fig. 1,I). Umiddelbart over lerlaget fandtes en del trækulpartikler og i et område omkring det – specielt mod vest – iagttoges en kraftig trækulssværtning, mens fundene indskrænker sig til en ubetydelig koncentration af uornamenterede skår.

Anlæg II: Mellem de østlige stenedgravninger og delvis forstyrret af dem lå direkte på undergrunden et op til 15 cm tykt lerlag, hvis nuvæ-

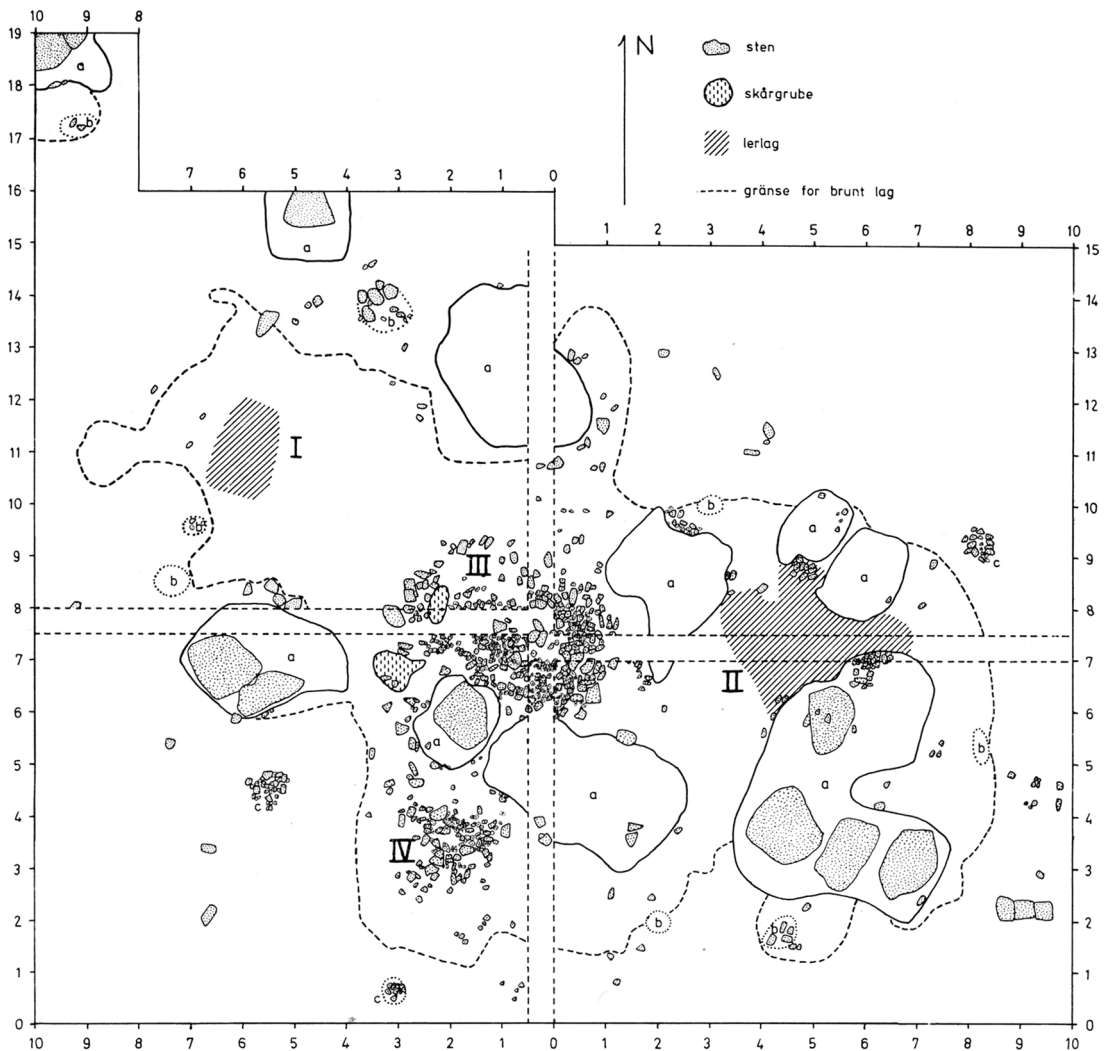

Fig. 1: Plan over udgravningen. a: moderne nedgravninger. b: gruber udfyldt med mørk kulturjord. c: ildsteder.

Plan of the excavation. a: modern disturbance, b: pits with dark culture soil, c: fireplaces.

rende mål var 2,5–3,0 × 2,0–3,0 m (fig. 1,II). Lerlaget, der på over halvdelen af sin udstrækning var delvis afpløjet viste pletvis kraftig rødbrænding i overfladen. Indlejret i leret lå skår fra to tidligneolitiske A kar og lige uden for dets østlige kant skår af et tredje A kar, og ca. 1 m nord for det lå skår af yderligere to A kar (fig.2 nr. 1–5). I lerlaget lå endvidere indlejret en spidsnakket flintøkse, en tværpil og en smule rav, der

desværre er for fragmentarisk til en nærmere bestemmelse. Det fremgår af udgravningsnotaterne, at skårene fra de to af A karrene, den spidsnakkede flintøkse, tværpilen og ravet lå direkte omgivet af leret, således at en samtidighed mellem lerlag og oldsager skulle være sikker.

Anlæg III. Midt i udgravningen tæt op ad den sydvestlige række af stenedgravninger lå en af ploven delvis omrodet stendynge. Dyngen, der hovedsagelig bestod af næve- til hovedstore sten, målte $4,0 \times 2,5$ m og var orienteret SØ-NV – parallelt med stenedgravningerne. Stenene lå tættest i den sydøstlige ende, medens de tyndede ud mod nordvest. Her lå til gengæld en SV-NØ gående række af lidt større sten, der ligesom dannede en afslutning på dyngen. Hvor dyngen var kraftigst mod SØ, op til 2–3 lag sten, fandtes et område på ca. $0,4 \times 1,6$ m, hvor stenene var stærkt ildskørnede. Mod NV lige inden for den afgrænsende sterrække lå en $0,6 \times 0,4$ m stor og ca. 25 cm dyb grube. Knap en meter sydvest herfor lå uden for selve stendynge, stort set i linjen af de sydvestlige stenedgravninger, en anden grube med en størrelse på $1,0 \times 0,7$ m og med en dybde på ca. 25 cm. Tæt over bunden lå her en 5 cm tyk stribe af stærkt trækulsblandet sand. I og omkring de to gruber i en ca. 4 m lang og 1–1,5 m bred NØ-SV orienteret koncentration lå mængder af skår, som stammede fra otte forskellige kar foruden enkeltskår af en del flere. Keramikken må på et stilistisk grundlag dateres sent i tidlig neolitikum. Mellem stenene i midten og den østlige ende af stendynge lå en del ravperler af forskellige former.

Stendynge må antages enten at repræsentere resterne af et totalt ødelagt megalitkammer, eller – vel mere sandsynligt – en ødelagt jordgrav. Dens placering tæt op af den sydvestlige nedgravningsrække med samme orientering som denne tyder på, at det er en grav anlagt som en del af langdyssen.

Anlæg IV: Ca. 2,5 m syd for grav III, uden for den af stenedgravningerne markerede langdysser lå en samling af hånd- til hovedstore sten, der dækkede et område på ca. $2,0 \times 1,5$ m (fig. 1,IV). Mellem stenene fandtes skårene af en uornamenteret øskenflaske og umiddelbart øst derfor lå en del skår fra en uornamenteret øskenkrukke. Samlingen af sten repræsenterer sikkert også en ødelagt jordgrav, der dateres til tidlig neolitikum B/C.

Den næsten totale nedpløjning, der kun havde efterladt et lag på 10–15 cm urørt, samt den voldsomme forgravning i forbindelse med fjernelsen af langdyssens randkæde, har effektivt forhindret stratigrafiske iagttagelser af de enkelte anlægs indbyrdes forhold. Den relative kronologi kan derfor kun fastlægges ved hjælp af oldsagsmaterialet.

Ældst må anlæg II med A keramikken være, og sammen med den hører sikkert også det udateerede anlæg I. Derefter følger grav IV med øsken-

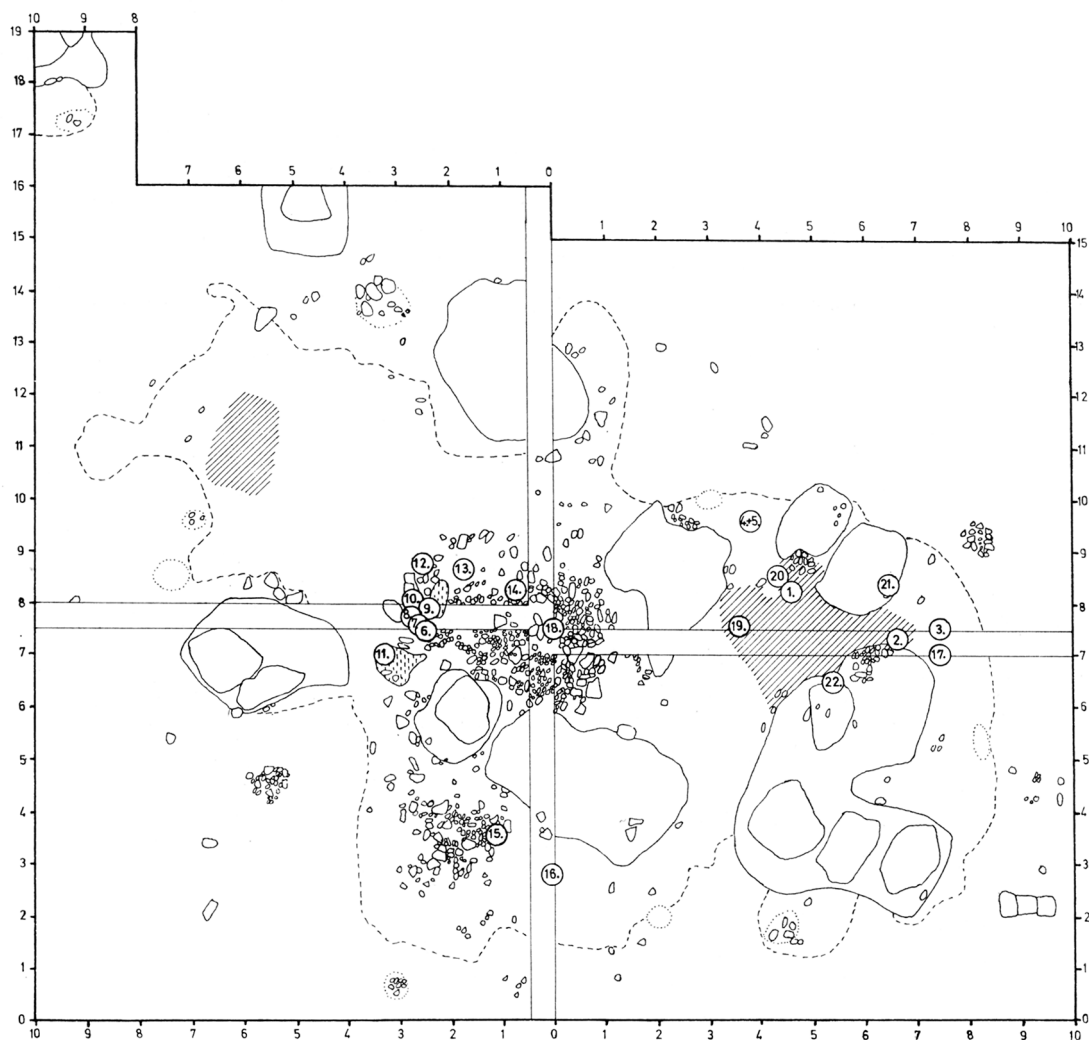

Fig. 2: Fordelingen af hele lerkar, rav og enkelte flintgenstande. Forklaring til numrene findes i teksten.

Distribution of entire pots, amber and certain flint objects. The numbers are explained in the text.

bægeret og yngst er grav III med den sene tidligneoalitiske keramik. Af disse anlæg er det kun sandsynligt, at den sidstnævnte har noget med langdyssen at gøre. Vi ville i det mindste ikke forvente at finde grav IV uden for langdyssen, hvis denne allerede havde eksisteret, da graven blev anlagt. Dette behøver imidlertid ikke at betyde, at grav III er langdyssens eneste grav. Hvis vi er så tæt på den sydøstlige ende af den, som forholdene antyder, er det muligt, at der længere mod nordvest uden for

udgravningens område har været en mere centralt beliggende grav. En tyndbladet økse og et knækket senneolitisk segl, som gårdejeren har fundet andetsteds på samme mark kunne tyde på det.

Nordøst og sydøst for det brune kulturlag blev fundet henholdsvis et og to runde ildsteder med ildskørnede sten, med diametre på 0,4–0,6 m og dybder på 15–20 cm. Der blev ikke fundet daterende oldsager i direkte forbindelse med nogen af ildstederne, men ca. 1,5 m nordøst for det nordøstligste fandtes 6 jernalderskår – de eneste skår på hele gravningen, som ikke var af stenalderkarakter. Det er således muligt, at ildstederne ikke er neolitiske, men er markildsteder fra jernalderen.

OLDSAGSMATERIALET

Keramik

Ved udgravningen blev fremdraget ikke mindre end 25,1 kg keramik. På grund af anlæggenes ødelagte tilstand var det ikke muligt at samle hele kar ved konserveringen. Nogle kunne rekonstrueres fuldstændigt, andre kun delvist, men for de fleste kars vedkommende var der kun ganske få skår tilstede og som regel kun et enkelt. Skårmængden, der kunne udskilles til de enkelte kar, svingede fra 1 g for et enkelt randskår og op til 2075 g for et fuldt rekonstruerbart kar. Af praktiske hensyn er keramikken ved gennemgangen opdelt i hele kar og et skårmateriale. De hele kar, der omfatter de kar, hvor både hals og bug er bevaret, eller hvor over 200 g af karret er tilstede, vil blive gennemgået enkeltvis anlæg for anlæg. Den øvrige keramik – skårmaterialet – vil blive gennemgået samlet. Ved udskillelsen af keramikken i enkeltkar er der blevet taget hensyn til ornamentik, dimension, farve, overfladebehandling, brændingshårdhed og magringsmidlets udseende.

Det har desværre ikke været muligt at få foretaget en nærmere undersøgelse af lermassens sammensætning, specielt med hensyn til magringsmidlets mængde og art. Magringen består dog, som det er almindeligt for tragtbægerkeramik, af knust granit og feldspat i ret store mængder og til tider ret store stykker. En undtagelse udgør tre skår fra et låg, som udelukkende er organisk magret. Ved konserveringen kunne lerkarrenes opbygningsstruktur i de fleste tilfælde iagttages (den skrå retning som lerstrimlerne ligger i som følge af udbankningen og udglatningen af kar-siden), og den er derfor blevet angivet som signatur på karprofilerne.

Anlæg II. Dels indlejret i det rødbrændte lerlag og dels liggende i dets periferi fandtes 5 forskellige lerkar. Skårene fra disse kar lå med undtagelse af dem der blev fundet i pløjelaget i koncentrerede bunker, hvert

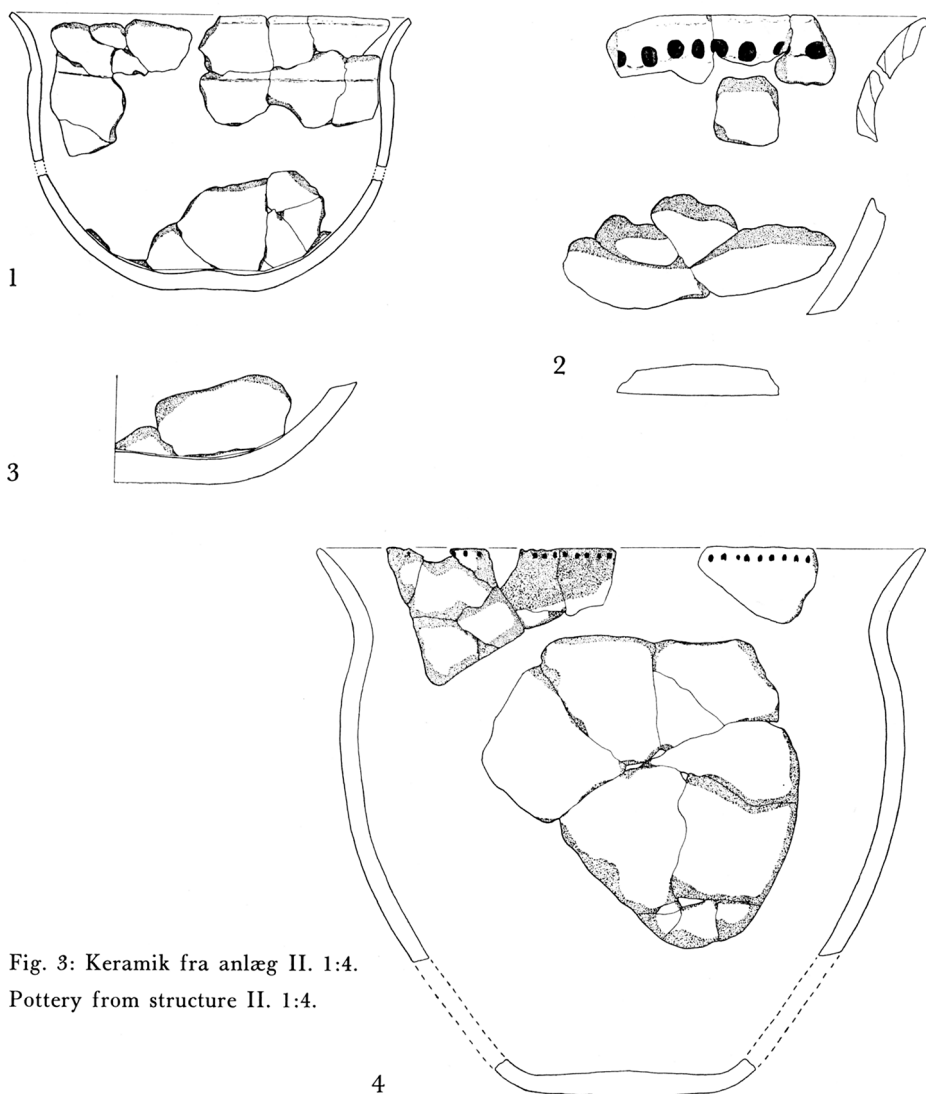

Fig. 3: Keramik fra anlæg II. 1:4.
Pottery from structure II. 1:4.

kar for sig. Karrenes fragmenterede tilstand skyldes en vidt fremskredet forvitring og en delvis bortpløjning.

1. 1925 g – 131 skår af et tragt bæger med jævnt svajet bug og lav udfaldende hals (fig 4,1). Randdiameteren er 28 cm. Farven er på ydersiden gråbrun til rødbrun og på indersiden grå til sort. Karret er ved randen forsynet med en kraftig pålagt vulst, hvis kant nedadtil med fingrene er klempt op i bukler. Skårene fra karret lå direkte indlejret i lerlaget (fig. 2 nr. 1).

2. 990 g – 69 skår af et tragt bæger med flad bund og lav udfaldende svajet hals (fig. 3,2). Farven er på ydersiden rødbrun og på indersiden lys gråbrun. Under randen, der er tynd og let fremadtrykket, er anbragt en vulst med en række fingerindtryk. Skårene fra karret var direkte indlejret i lerlaget (fig. 2, nr. 2), men kun få lå in situ.

3. 2075 g – 99 skår af et tragt bæger med flad bund, jævnt svajet bug og lav udfaldende hals (fig. 3,4). Randdiameteren og højden ligger begge et sted mellem 28 og 32 cm. Farven er såvel på yder- som inderside gråbrun. Under randen findes, som karrets eneste ornamentik, en enkelt vandret række af kantede pindstik. De bevarede skår lå i en bunke lige øst for lerlaget (fig. 2 nr. 3).

4. 540 g – 85 skår af en tragt skål med flad bund og lav hals med en markeret overgang til den jævnt svajede bug (fig. 3,1). Randdiameteren er 21 cm og højden 14–15 cm. Farven på såvel yder- som inderside er gråbrun til rødbrun. Skårene fra karret lå sammen med skårene fra kar 5 i en bunke, godt 1 m nord for lerlaget (fig. 2, nr. 4).

5. 960 g – 60 skår af et kar hvoraf kun en flad bund kan rekonstrueres (fig. 3,3). Næsten alle de bevarede skår, der lå sammen med skårene fra kar 4 (fig. 2 nr. 5) er stærkt forvitrede.

Anlæg III. I den vestlige ende af graven – i og omkring de to gruber – lå resterne af 8 kar og et lerbå. I modsætning til anlæg II lå skårene fra de enkelte kar ikke koncentreret i bunker, men var spredt ud over et større område. Denne spredning kan ikke udelukkende – hvis overhovedet – skyldes sekundære forstyrrelser som pløjning, optagning af sten o. lign., for i begge de efter udgravningsnotaterne absolut uforstyrrede gruber lå skår fra 6 af de 8 kar. Fra de 2 øvrige kar samt lerbået lå der skår i den nordlige grube, men ikke i den sydlige. Fra samtlige kar var der endvidere skår i området omkring gruberne. Skårenes fordeling i de to gruber viser klart, at aflejringen er foregået efter at karrene er gået itu, men hvorledes vi skal tolke forholdene, kan vi vanskeligt gøre os tanker om, så længe vi ikke med sikkerhed ved, hvilken form for gravanlæg der er tale om. At der imidlertid er tale om en aflejring, der står i direkte forbindelse med afbenyttelsen af graven synes givet. På planen fig. 2 er de enkelte kar afsat i middelværdicentret for de tilhørende skårs spredning (3).

6. 1180 g – 78 skår af et stort tragt bæger med rund bund, højtsiddende markeret bugknæk og en høj udfaldende, fra den korte øvre bugdel klart afsat hals (fig. 6,1). Randdiameteren ligger et sted mellem 41 og 45 cm og højden et sted mellem 33 og 35 cm. Farven er på ydersiden brun til sortbrun og på indersiden gråsort. Lige under randen er anbragt et sildebensmønster dannet af to rækker af let vinkelstillede, smalle indtryk. Under sildebensmønsteret findes med mellemrum bundter på 5–8 smalle lodrette furer. På bugen er der ornamentik af lodrette smalle furer anbragt

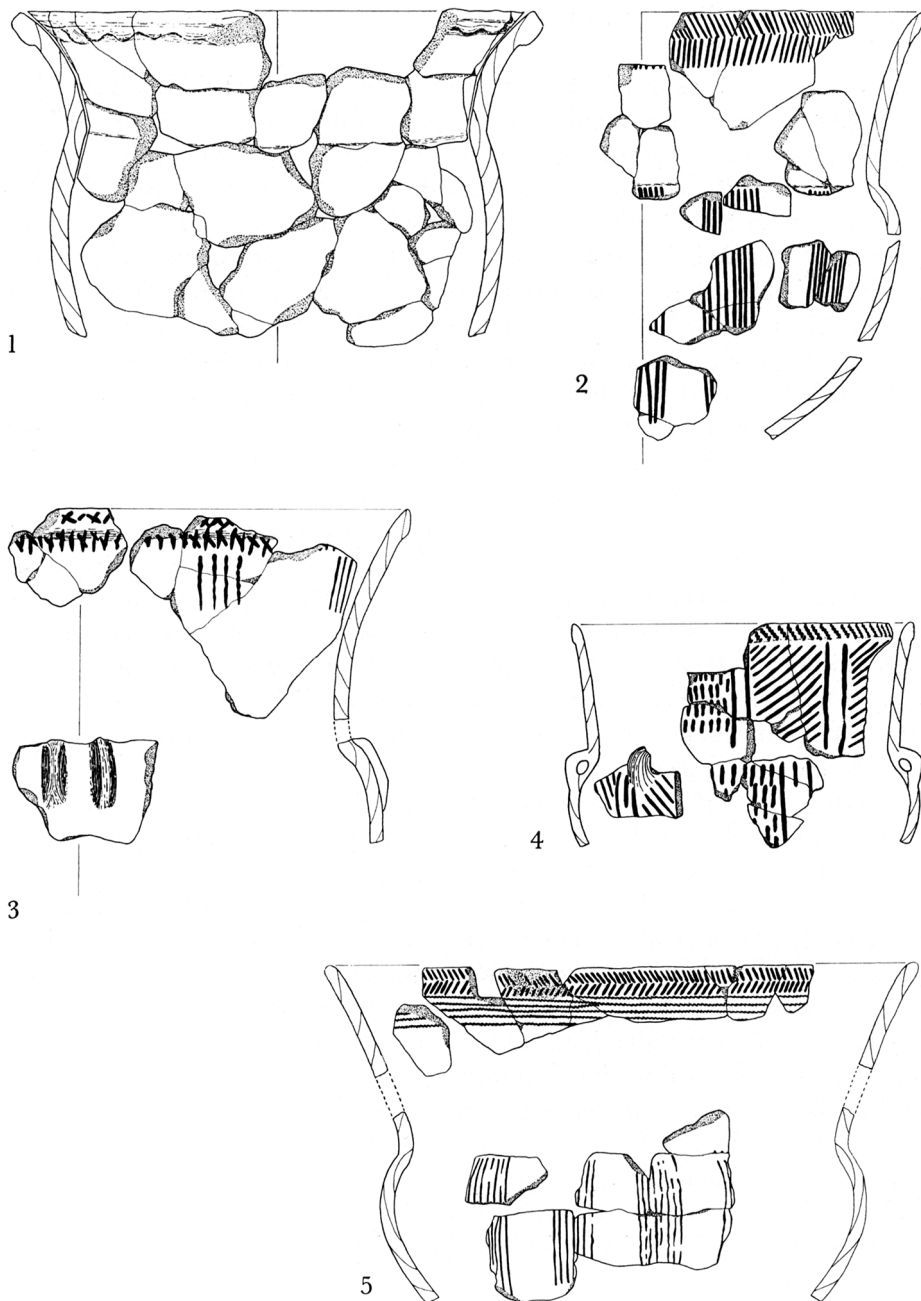

Fig. 4: Keramik fra anlæg II (nr. 1) og III (nr. 2-5). 1:4.
Pottery from structures II (no. 1) and III (no. 2-5). 1:4.

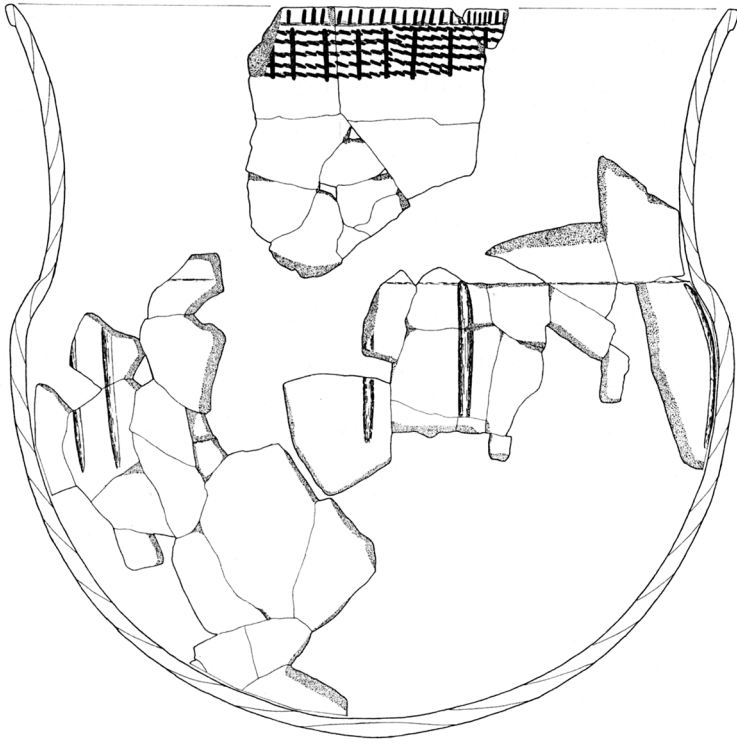
to og to med mellemrum. Skår fra karret fandtes i begge gruber (fig. 2 nr. 6).

7. 830 g – 62 skår af et stort tragtbæger med højtsiddende markeret bugknæk, kort øvre bugdel og en høj udfaldende svajet hals med en bred fortykkelse under randen (fig. 5,2). Randdiameteren ligger et sted mellem 42 og 46 cm. Farven på ydersiden er rødbrun til brun og på indersiden gråsort. Fortykkelsen under randen er ornamenteret med lodrette og skråstillede indtryk i tosnoet tråd. På nogle partier af randen danner indtrykkene et regelmæssigt mønster af lodrette linjer overskåret af skrå, medens skråstillede indtryk andre steder er anbragt ret tilfældigt ved siden af og oven i hinanden. Under den fortykkede del findes et område med 4–5 vandrette linjer i tosnoet tråd overskåret med regelmæssige mellemrum af korte, brede, lodrette furestikslinjer. På bugen findes med mellemrum bundter af 4–5 lodrette brede furestikslinjer. Skår fra karret forekommer i begge gruber (fig. 2 nr. 7).

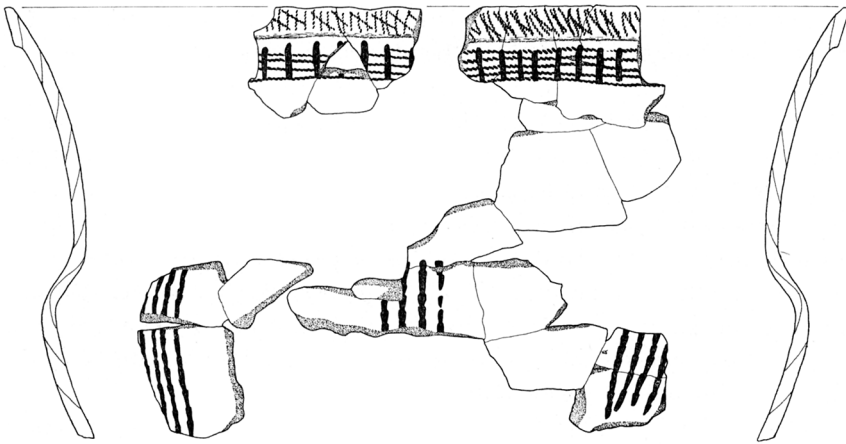
8. 325 g – 36 skår af et tragtbæger med jævnt svajet bugknæk og en afsat udfaldende hals (fig. 4,5). Randdiameteren er 33 cm. Farven er på ydersiden rødbrun til gråbrun og på indersiden grå til gråsort. Under randen findes et sildebensmønster af to rækker let vinkelstillede aflange smalle indtryk. Under sildebensmønstret følger 5 vandrette linjer i fin tosnoet tråd. På bugen ses med regelmæssige mellemrum bundter af 7–8 smalle uregelmæssigt indridsede lodrette furer. Skår fra karret forekommer i begge gruber (fig. 2 nr. 8).

9. 130 g – 19 skår af et øsknebæger med jævnt svajet bug og en kun ganske svagt udfaldende lige hals med en smal fortykkelse under randen. Antallet af øskner på overgangen mellem hals og bug er ukendt (fig. 4,4). Randdiameteren er 18 cm. Farven er på ydersiden gråbrun til rødbrun og på indersiden gråsort. Bægeret er rigt ornamenteret. På fortykkelsen ved randen er anbragt skråstillede indtryk i tosnoet tråd. Halsen er herunder opdelt i zoner ved hjælp af parvis anbragte lodrette furestikslinjer. Af de 3 zoner, der kan iagttages i sammenhæng, er 1 udfyldt med korte lodrette furestikslinjer, anbragt stort set i vandrette rækker, mens de 2 øvrige på hinanden følgende zoner er udfyldt med skråstillede furestikslinjer, der løber fra zoneafgrænsning til zoneafgrænsning. På bugen findes en zoneornamentik, der synes at svare til halsens, med den ene forskel, at der foroven mellem de zoneinddelende lodrette furestikslinjer er en kort lodret ekstra furestikslinje. Skår fra karret forekommer i begge gruber (fig. 2 nr. 9).

10. 1860 g – 109 skår af et stort tragtbæger med rund bund, halvkugleformet nedre bugdel, højtsiddende bugknæk og kort øvre bugdel. Halsen, der er klar afsat fra bugen, er høj svajet og kun let udfaldende. Ved randen er der en smal fortykkelse (fig. 5,1). Randdiameteren ligger på mellem 36 og 40 cm og højden på mellem 37 og 39 cm. Farven er på ydersiden

1

2

Fig. 5: Keramik fra anlæg III. 1:4.
Pottery from structure III. 1:4.

rødbrun til sort og på indersiden gråbrun til gråsort. På fortykkelsen følger et bælte af 5 vandrette linjer i tosoet tråd, som med mellemrum er overskåret af brede lodrette furer. På bugen ses parvis anbragte lodrette 0,4–0,5 cm høje pålagte lerlister. Ialt må der have været 5 sådanne par fordelt rundt på bugen. Skår fra karret forekommer i begge gruber (fig. 2 nr. 10).

11. 1770 g – 149 skår af et tragt bæger med højtsiddende bugknæk, kort øvre bugdel, og høj, let svajet kraftigt udfaldende hals. Bevarede stykker af bunden viser, at denne har været rund (fig. 6,2). Randediameteren ligger et sted mellem 44 og 46 cm. Farven er på ydersiden rødbrun til sortbrun og på indersiden gråsort. Under randen findes et sildebensmønster af to rækker let vinkelstillede smalle aflange stik. Nogle steder består den øverste række af to sådanne stik i forlængelse af hinanden. Under sildebensmønstret forekommer med mellemrum bundter af lodrette indridsede furer. På bugen findes parvis anbragte lange lodrette furer. I mellemrummene mellem parrene findes udgående fra hals-bug overgangen en vandret række korte brede lodrette furer. Skår fra karret forekommer i begge gruber (fig. 2 nr. 11).

12. 785 g – 33 skår af et tragt bæger med høj udsvajet hals forsynet med en fortykkelse ved randen (fig. 4,3). Randediameteren ligger et sted mellem 31 og 37 cm. Farven er på ydersiden rødbrun til sortbrun og på indersiden gråsort til sort. To rækker grove aflange, hinanden krydsende pindstik er anbragt øverst på halsen, den ene direkte på fortykkelsen og den anden delvis i dens nedre kant og delvis under den. Under de to rækker følger med mellemrum bundter på fire lodrette furestikslinjer. På bugen findes parvis anbragte korte brede op til 0,8 cm høje pålagte lerlister. Der fandtes ingen skår fra karret i den sydlige grube (fig. 2 nr. 12).

13. 330 g – 43 skår af et tragt bæger med højtsiddende bugknæk og en skarpt afsat hals, der er let udfaldende, svajet og har en let fortykkelse ved randen (fig. 4,2). Randediameteren er på mellem 28 og 32 cm. Farven er på ydersiden lysebrun til mørkebrun og på indersiden lysebrun til gråsort. Under randen findes et sildebensmønster af to rækker let vinkelstillede smalle aflange indtryk. På bugen er med korte mellemrum anbragt bundter på ca. 8 lodrette brede regelmæssige og ikke særlig dybe furer, der løber næsten helt til bunden af karret. Der fandtes ingen skår fra karret i den sydlige grube (fig. 2 nr. 13).

14. 110 g – 10 skår af et lerbæger. Den ene side er mod kanten let konkav, den anden let konveks (fig. 7,4). Diameteren er 18 cm. Farven er rødbrun på begge sider. Lågekanten er ornamenteret med tværstillede indtryk af siden af en pind eller knogle, således at den nærmest er let tandet (fig. 2 nr. 14).

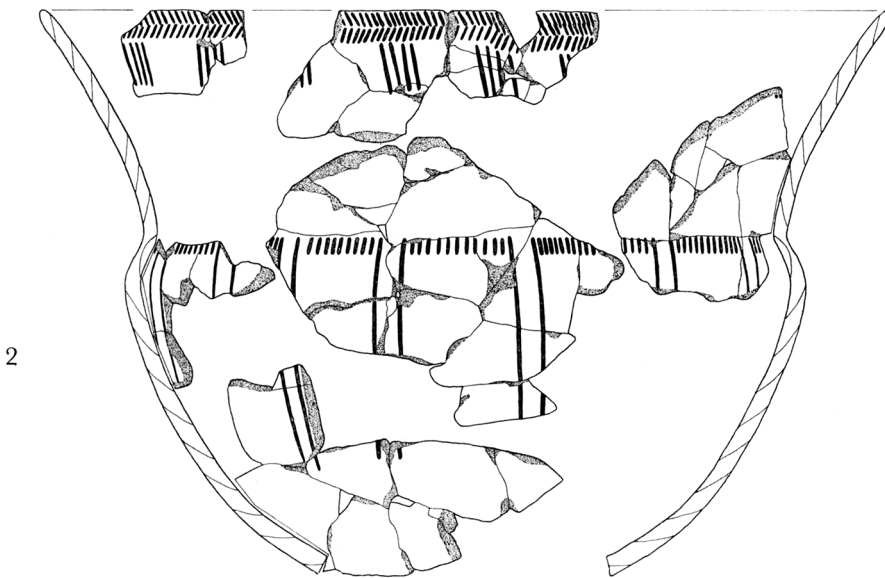
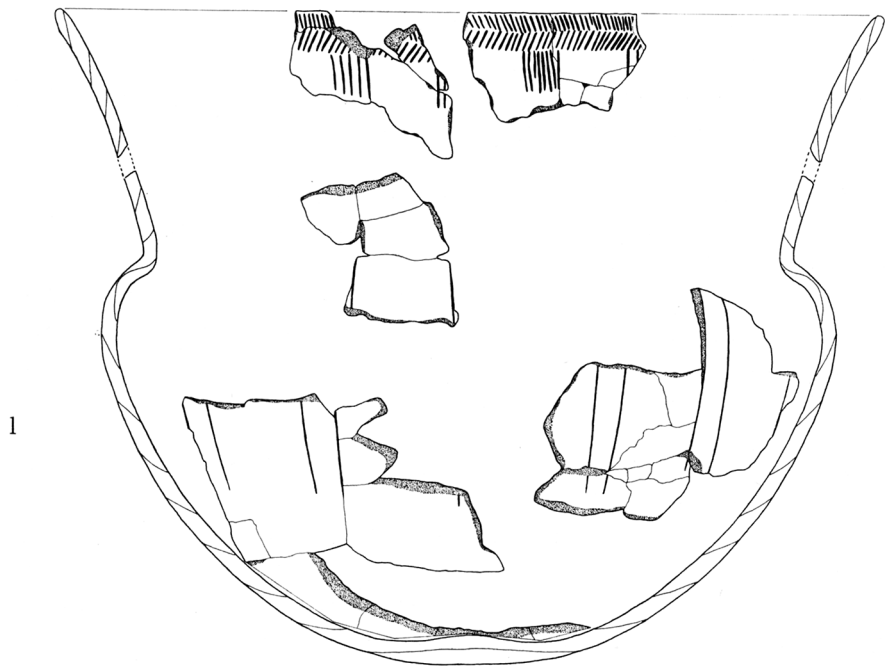

Fig. 6: Keramik fra anlæg III. 1:4.
Pottery from structure III. 1:4.

Anlæg IV. I forbindelse med denne grav lå 2 kar.

15. 260 g – 72 skår af et uornamenteret øskenbæger med rund bund og kugleformet bug, der umærkeligt går over i en svajet næsten lodret hals. På overgangen mellem hals og bug er anbragt fire snoreører (fig. 7,1). Raddiameteren er 14 cm og højden omkring 17 cm. Farven er på ydersiden brun til rødbrun og på indersiden gråsort til sort. Skårene lå koncentreret i en bunke mellem stenene fra graven (fig. 2, nr. 15).

16. 410 g – 36 skår af en uornamenteret øskenkrukke. Ialt 5 øskner er bevaret (fig. 7,3). Farven er både på ydersiden og indersiden brun til rødbrun. Kun meget få skår kunne sættes sammen, og form og dimension kan derfor ikke nærmere bestemmes. Skårene fandtes spredt i området umiddelbart øst for graven (fig. 2 nr. 16).

Øst for *anlæg II* i området omkring karret 3 lå skårene af et rigt ornamenteret øskenbæger. (fig. 2 nr. 17).

17. 435 g – 53 skår af et øskenbæger med jævnt svajet bug og tilsyneladende lodret hals. Resterne af et enkelt øsken på overgangen mellem hals og bug er bevaret (fig. 7,2). Bugdiameteren ligger et sted mellem 30 og 36 cm. Farven er på ydersiden rødbrun til gråbrun og på indersiden gråbrun til gråsort. Såvel hals som bug er opdelt i zoner af lodrette par-

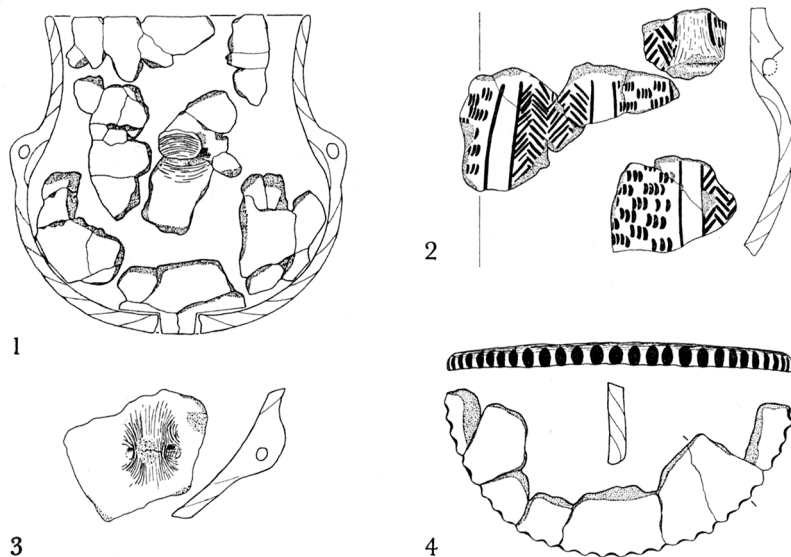

Fig. 7: Keramik fra anlæg III (nr. 4) og IV (nr. 1 og 3) samt enliggende kar (nr. 2). 1:4. Pottery from structures III (no. 4) and IV (no. 1 and 3) and an isolated vessel (no. 2). 1:4.

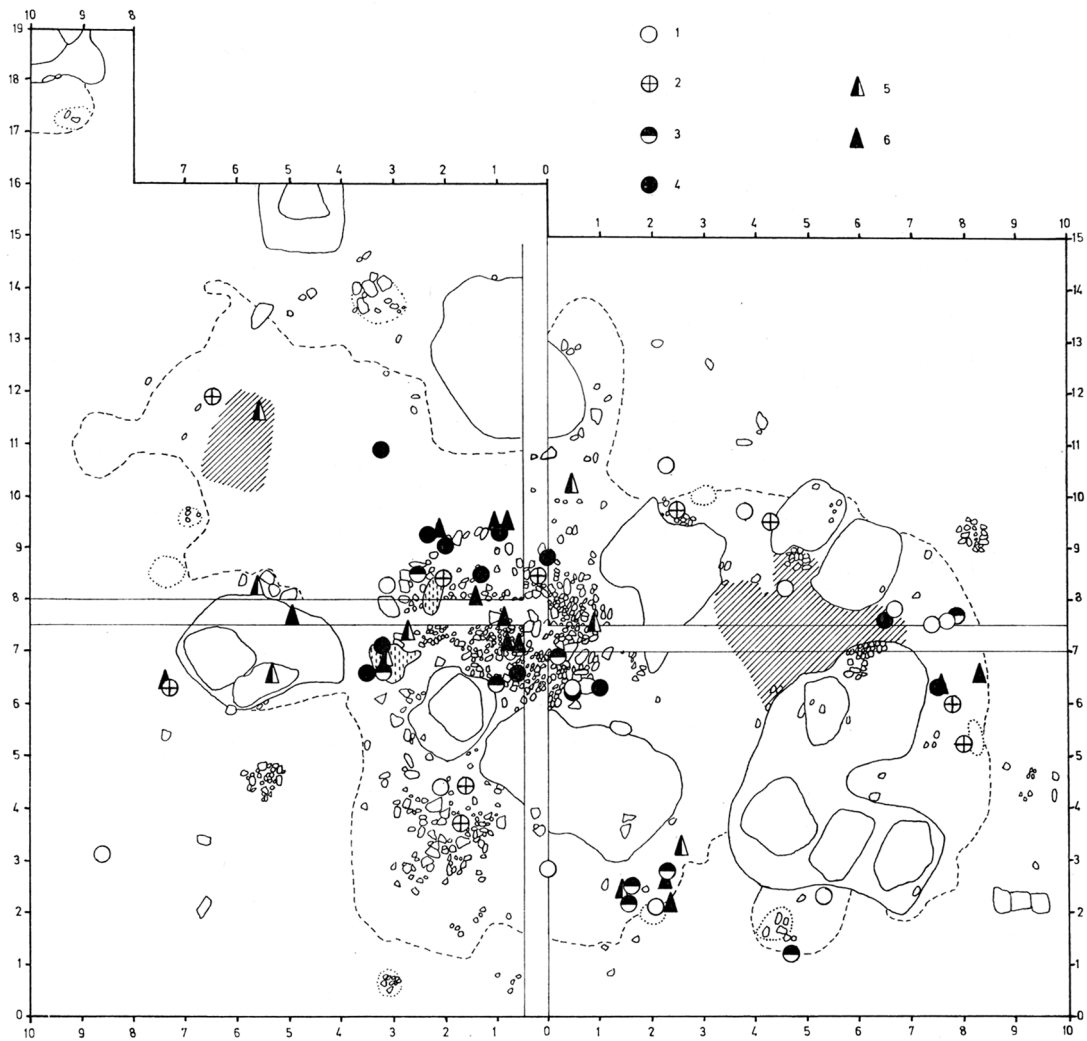

Fig. 8: Fordelingen af „bopladskeramikens“ hals og bugdele. 1: Halsdele med ornamenteret rand. 2: Halsdele med fingerindtryk, pindstik og/eller fortykkelse ved randen. 3: Halsdele med stempelornamentik. 4: Halsdele med ornamentik i tosnøet tråd, indridsede furer eller furestik. 5: Bugdele med zoneopdelt ornamentik hovedsagelig stempelornamentik. 6: Bugdele ornamenteret med tosnøet tråd, indridsede furer eller furestik.

Distribution of the “settlement pottery” neck and belly parts. 1: Neck parts with decorated rim. 2: Neck parts with finger impressions, stab-marks and/or thickening of the rim. 3: Neck parts with stamped ornament. 4: Neck parts with cord impressions, channeling or stab-and-drag. 5: Belly parts with zonal decoration, mainly stamped ornament. 6: Belly parts decorated with cord impressions, channeling and stab-and-drag.

vis anbragte indridsede furer. Zonerne er skiftevis udfyldt med buede stik anbragt tilnærmelsesvis i skakbrætmønster, og aflange stik anbragt i dobbelte vinkelstaber. Ornamentikken er ikke særlig omhyggeligt udført, men meget dybt skåret.

Af det samlede skårmateriale repræsenterer rand- og halsskårene mindst 62 forskellige kar.

20 af disse kar har haft en uornamenteret ufortykket rand. De omfatter både små spinkle og store kraftige kar. Skår i uforstyrret leje viser en ret jævn spredning omkring anlæg II og gravene III og IV (fig. 8 nr. 1).

14 kar karakteriseres af en uornamenteret fortykket rand (fig. 9,9), en fortykket rand med fingerindtryk (fig. 9,2) eller pindstik (fig. 9,3,4,7 og 8), en ufortykket rand med fingerindtryk (fig. 9,10) eller en ufortykket rand med pindstik (fig. 9,1,5 og 6). Pindstikkene eller indtrykkene af knogleender, som det snarere synes at være, kan være runde, buedeformede, firkantede eller trekantede. Skår i uforstyrret leje viser en jævn spredning omkring anlæggene (fig. 8 nr. 2).

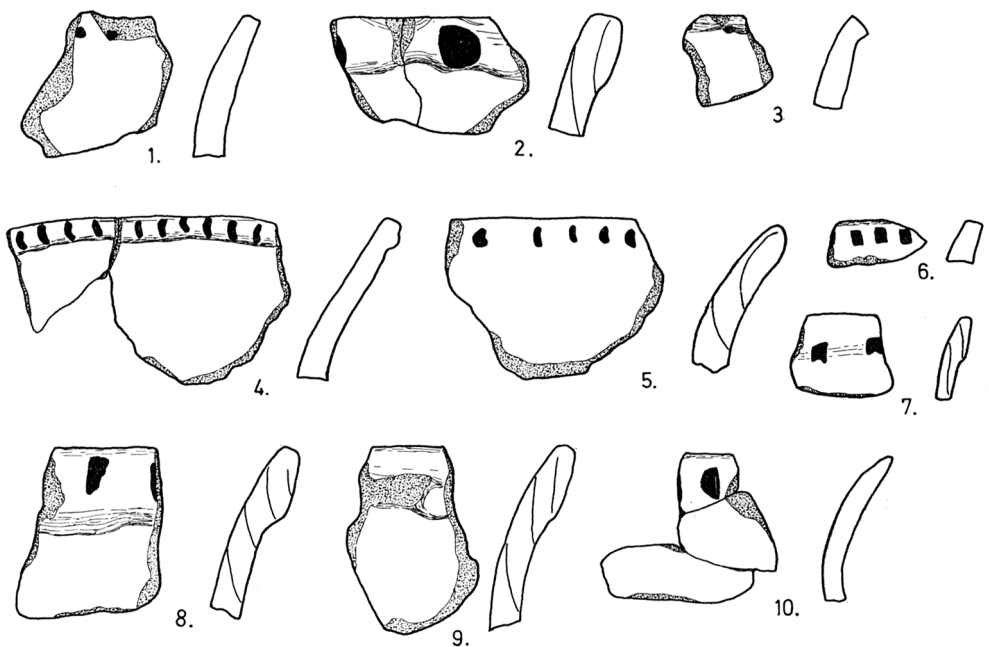

Fig. 9: Randskår med fingerindtryk, pindstik og/eller fortykkelse ved randen. 1:2.

Rim sherds with finger impressions, stab-marks and/or rim thickening. 1:2.

13 kar har partiet under randen og evt. hele halsen ornamenteret med en udviklet stempelornamentik. Lige under randen ses vandrette rækker af lodretstillede smalle stik og krydsende lodret og skråtstillede smalle stik (fig. 10, 4 og 9), sildebensmønstre dannet af vandrette rækker af let vinkelstillede aflange stik (fig. 10, 3 og 11), samt grupper af lodrette smalle stik afbrudt af blanke felter (fig. 10,12). Det øvrige af halsen kan være dækket af lodret og skråtstillede krydsende smalle stik (fig. 10,9), brede let buede lodret eller skråtstillede stik (fig. 10,12 og 16, fig. 11,1), eller skakbrætmønstre af grupper af lodrette smalle stik og blanke felter (fig. 11,3,4 og 6). Lidt af en særstilling indtager skåret fig. 10,10 med en række pindstik langs randen og tværstik i kanten af en dyb lodret fure. Skår i uforstyrret leje viser en fordeling omkring grav III og i et område sydøst herfor (fig. 8 nr. 3).

20 kar har haft rand og halsornamentik udført i tosnoet tråd, furestik og indridsede furer. På skårene fra nogle kar ses direkte under randen vandrette rækker af tosnoet tråd (fig. 10,1 og 14) evt. overskåret af skrålinjer af tosnoet tråd (fig. 10,2). Andre har en randzone – i et tilfælde

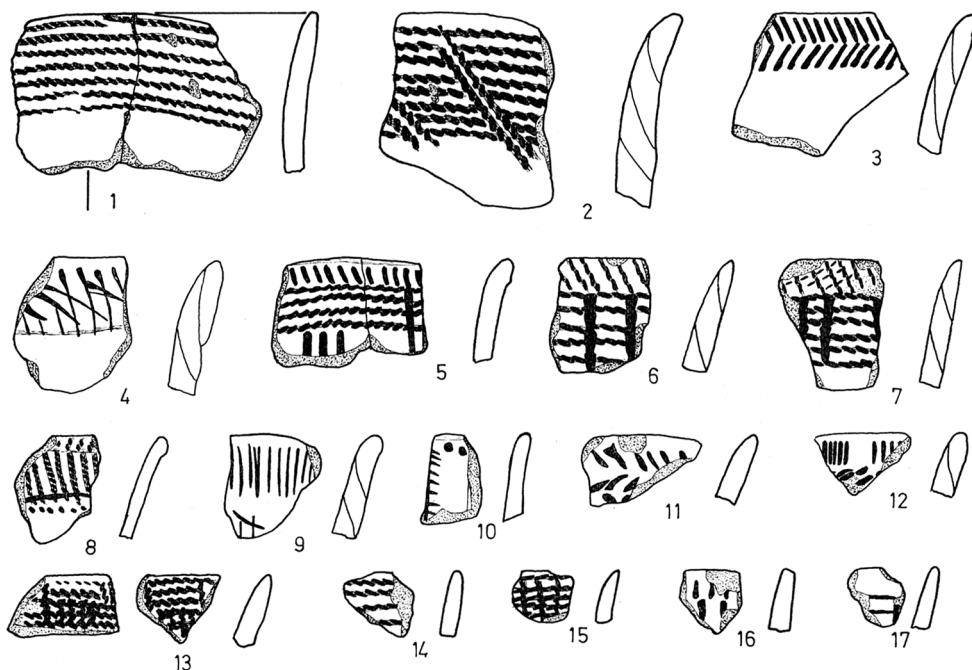

Fig. 10: Randskår med stempelornamentik eller ornamentik i tosnoet tråd, indridsede furer og furestik. 1:2.

Rim sherds with stamped ornament or cord impressions, channeling, and stab-and-drag. 1:2.

fortykket – med aflange lodrette pindstik eller skråtstillede snorelinjer – parallelle eller krydsende. Derunder følger vandrette snorelinjer overskåret af lodrette furestikslinjer eller indridsede furer hovedsagelig i bundter. Nedenunder igen kan være anbragt bundter af lodrette furestikslinjer eller indridsede furer (fig. 10,5–7 og fig. 12,1). Atter andre har haft en ornamentik af krydsende lodrette og vandrette snorelinjer (fig. 10,13 og 15). Et kar har under en kort fortykket rand med skråtstillede snoreindtryk haft et bånd af parallelle lodrette snoreindtryk, forneden afgrænset af en vandret indridset fure og herunder en vandret linje af pindstik (fig. 10,8). Et skår af et andet kar viser blot lodrette snorelinjer (fig. 11,2). Et par kar har haft afvekslende lodrette og vandrette indridsede furer (fig. 10,17), medens der på skår af et andet udelukkende findes lodrette indridsede furer (fig. 11,5). Skår i uforstyrret leje viser en stærk koncentration omkring grav III med kun få skår længere mod øst (fig. 8 nr. 4).

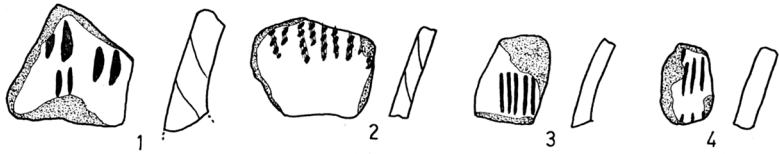

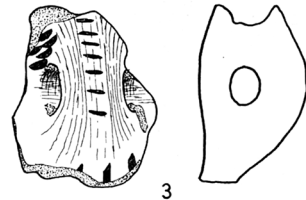
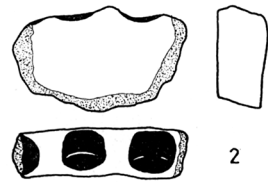
Fig. 11: Halskår med stempelornamentik eller ornamentik i tosnøet tråd, indridsede furer og furestik. 1:2.

Neck sherds with stamped ornament or cord impressions, channeling and stab-and-drag. 1:2.

Fig. 12: Randskår, lirlåg og øre. 1:2.

Rim sherd, lid and lug. 1:2.

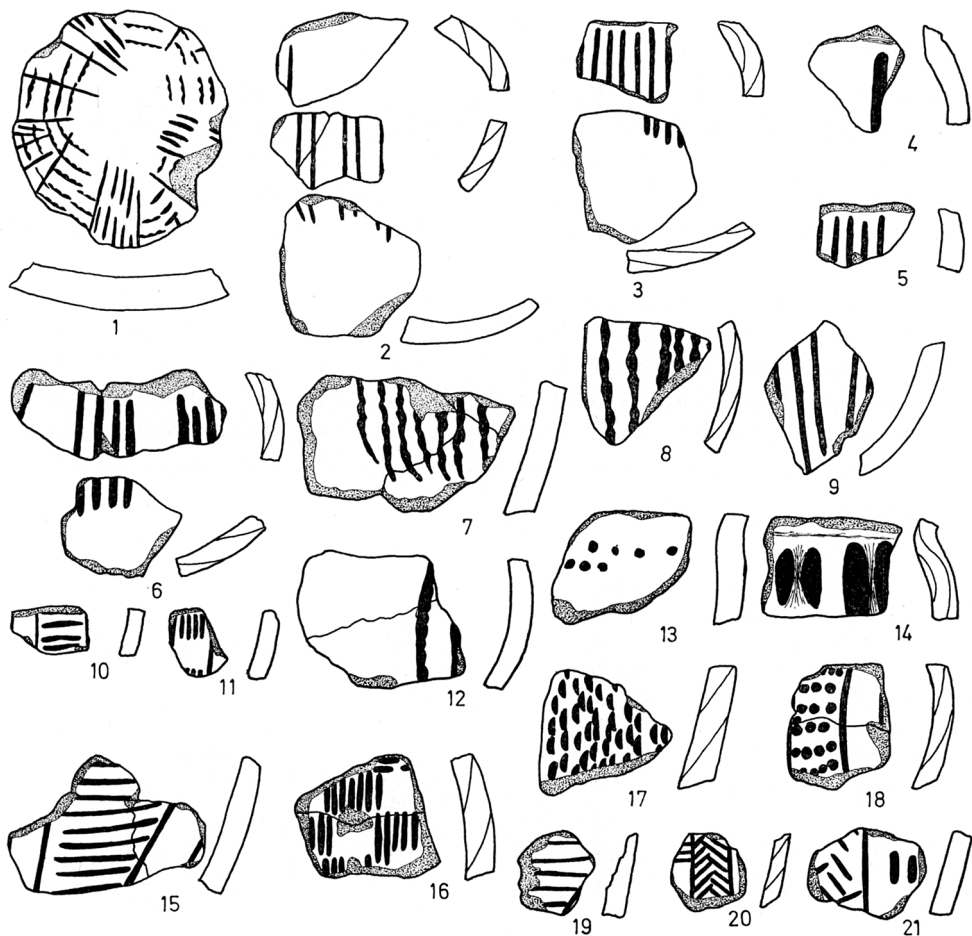

Fig. 13: Bugskår ornamenteret med enkle pindstik, stempelornamentik eller ornamentik i tosoet tråd, indridsede furer og furestik. 1:2.

Belly sherds with stamped ornament or cord impressions, channeling and stab-and-drag. 1:2.

De ornamenterede bugskår stammer fra mindst 25 kar.

1 kar har haft 1–2 vandrette linjer af runde pindstik på overgangen mellem hals og bug (fig. 13,13). Det bevarede skår er løsfundet i området omkring anlæg II.

11 kar har sandsynligvis alle haft en zoneopdelt bugornamentik. Zonerne har været afgrænset af lodrette indridsede furer eller furestikslinjer, og kan være udfyldt med runde pindstik (fig. 13,18), buestik (fig. 13,17), grupper af lodrette smalle stik evt. anbragt i skakbrætmønstre (fig. 13,11 og 16), vandrette smalle stik over hinanden (fig. 13,10), korte lodrette furestikslinjer (fig. 13,21) og vinkelmønstre af aflange smalle stik

(fig. 13,20 og 21). En speciel form for zoneopdeling bestående af hængende trekanter udfyldt med tværlinjer har vi repræsenteret i et par tilfælde (fig. 13, 15 og 19). Et helt specielt tilfælde udgør en rund bund sandsynligvis fra en flaske. Zoneopdelingen, udført med indridsede linjer, er her udfyldt skiftevis med rækker af korte, lodrette indridsede furer og vandrette indtryk af cardium (fig. 13,1). Skår i uforstyrret leje viser en koncentration omkring grav III med kun få skår mod sydøst (fig. 8 nr. 5).

13 kar viser lodret bugafstribning. Linjerne kan være anbragt to og to eller i bundter fra 4 op til mindst 7 linjer pr. bundt. Ornamentikken er udført i furestik eller indridsede furer (fig. 13,2-9 og 12), i et enkelt tilfælde er dog dybe brede furer trukket med fingrene, hvor leret mellem de parvis anbragte furer er trukket op i en lav vulst (fig. 13,14). Skår i uforstyrret leje viser en koncentration omkring grav III med nogle få stykker liggende mod øst og sydøst (fig. 8 nr. 6).

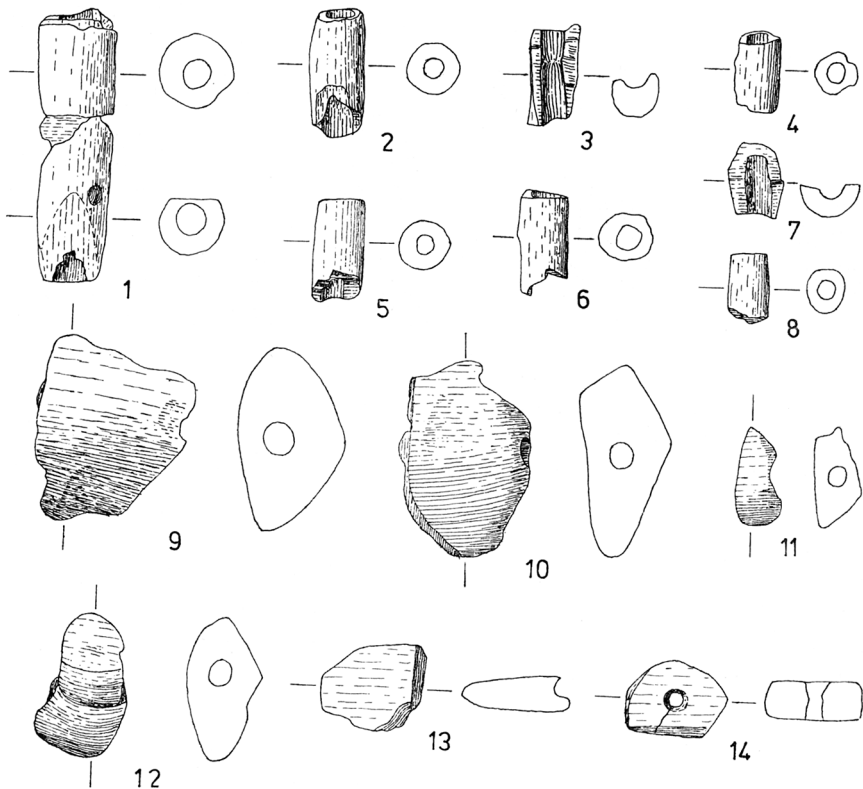

Fig. 14: Ravperler fra anlæg III. 2:3.
Amber beads from structure III. 2:3.

Til slut skal nævnes resterne af seks forskellige ører, heriblandt et fra et kar med stempelornamentik (fig. 12,3) og skår fra tre lerlåg, hvoraf et er ornamentet med fingerindtryk i kanten (fig. 12 nr. 2).

Rav

Indlejret i leret i anlæg II (fig. 2 nr. 19) fandtes tre stumper rav fra en eller flere ravperler, hvis form det nu er umuligt at erkende.

I den østlige ende af grav III fandtes en del hele og fragmenterede ravperler. Middelværdicentret af disses spredning er afsat på fig. 2 nr. 18 (4). De fundne stykker var: mindst 10 rørformede perler med gennemboring, hvoraf den korteste var 1,3 cm og den længste mere end 5,4 cm (fig. 14, 1–8), 4 nærmest tresidede prismeformede perler med gennemboring (fig. 14,9–12), 1 pladeformet perle med gennemboring fra smal-side til smalside (fig. 14,13), 1 skiveformet perle med gennemboring i midten (fig. 14,14) og 2 klumpede perler uden gennemboring. Endvidere fandtes stumper af mindst fire ravperler af nu ubestemmelig form.

Flint

Størstedelen af den bevarede flint stammer fra pløjelaget over anlægget, og da det ikke – med en enkelt undtagelse – har været muligt at udlede noget bestemt mønster af de redskaber, der blev fundet i uforstyrret leje, og heller ikke var muligt at se nogen forskel i form og sammensætning, vil al flinten blive behandlet under et.

Flækker og afslag: Af helt ubenyttede afslag foreligger 5 A flækker, 10 B flækker, 21 grovafslag, 10 distalstykker, 10 proximalstykker og 1 mellemstykke (5). Ialt 8 af disse afslag bærer spor efter slibning på oversiden.

Knive: 3 A flækker (fig. 15,1), 1 B flække, 1 grovafslag, 1 distalstykke, 6 proximalstykker og 4 midtstykker har sidekanterne mere eller mindre beskadiget på en måde, der kunne tyde på, at de har været brugt til at skære med. Af egentlige knive foreligger: 4 A flækker, hvis sidekanter mod proximalenden er modificeret med retouche, medens undersiden kan være udtyndet på særligt tykke steder ved fin fladeretouchering (fig. 15,2). Mod distalenden viser sidekanterne klare spor af at have været benyttet til at skære med. Stykkerne har sandsynligvis været skæftede. 2 flækker har den ene længdekant og distalenden stejlt tilhugget i en jævn bue. Den anden længdekant danner en skærende æg (fig. 15,3). 3 distalstykker har den ene sidekant stejlt tildannet – for de to stykkers vedkommende ved retouche og for det tredies ved en længdeafspaltning – medens den anden

kant danner en skærende æg. På et af stykkerne er distalenden skråt tilretoucheret (fig. 15,5). 1 B flække har den ene længdekant stejlt tildannet med et længdeslag, medens den anden længdekant er stejlt tilretoucheret over ca. to trediedele fra distalenden. Den sidste utildannede trediedel viser tydelige spor af at have været brugt til at skære med (fig. 15,4).

Stikler: 1 kantstikkel med stikkelslaget ført fra et tværafslag i distalenden (fig. 16,1).

Skrabere: 14 skrabere med egentlig tildannet skraberæg. Langt de fleste er lavet af grovafslag, medens kun 2 eller 3 synes at være lavet af B flækker. 9 er endeskrabere (fig. 16,2 og 4), medens 4 er rundskrabere (fig. 16,3 og 5). 4 B flækker og 14 grovafslag viser tegn på brug som skrabere på et eller flere steder. De til skrabningen benyttede kanter, der kan være konvekse, lige eller konkave, synes at være anbragt tilfældigt på de i forvejen stærkt uregelmæssige stykker.

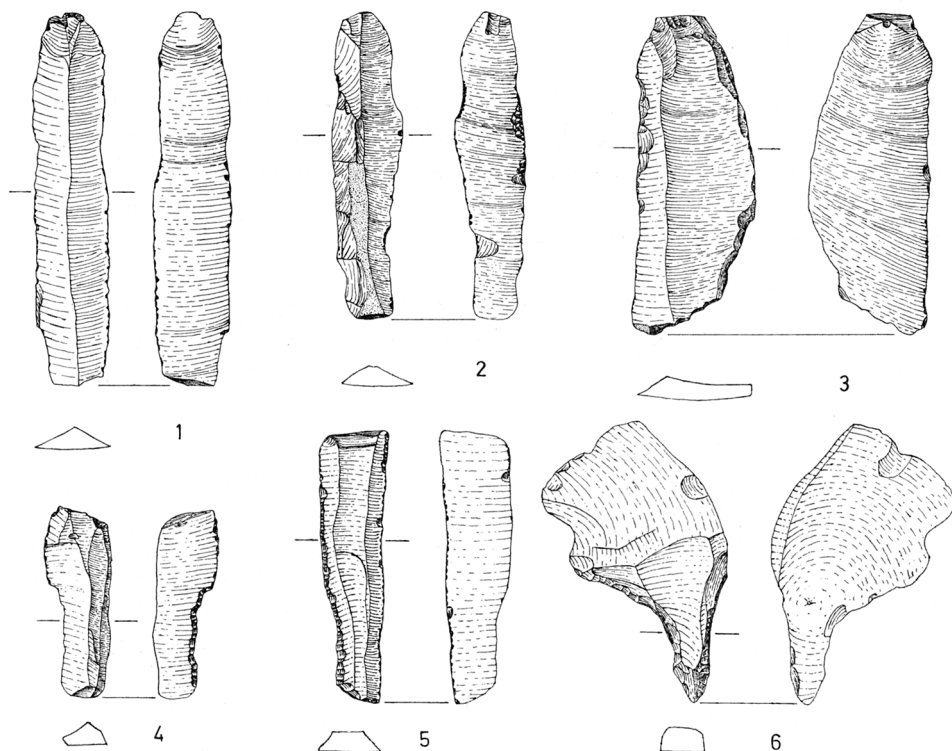

Fig. 15: Knive og bor af flint. 1:2.

Knives and borers of flint. 1:2.

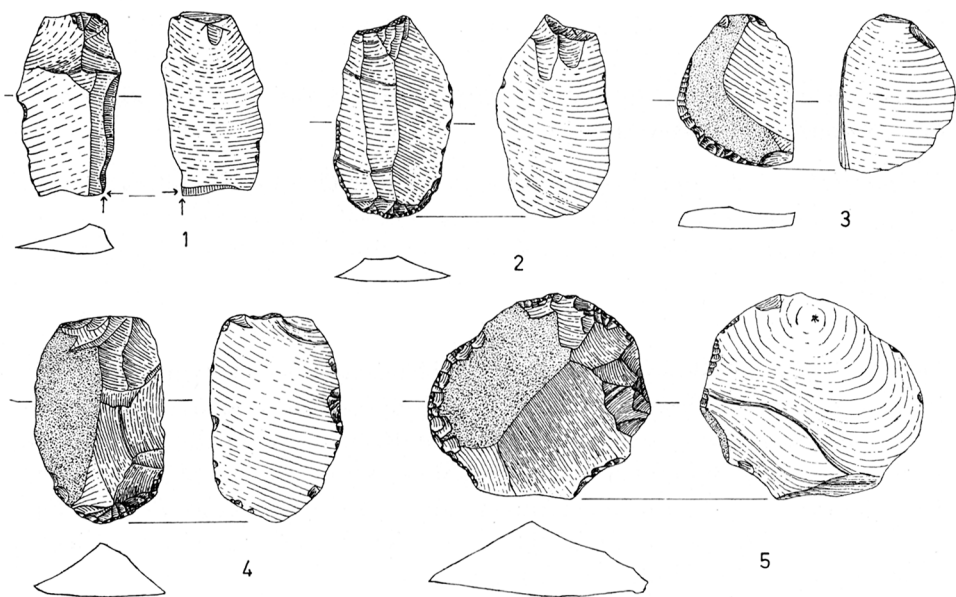

Fig. 16: Stikkel og skrabere af flint. 1:2.

Burin and scrapers of flint. 1:2.

Pile: En enkelt tværpil fandtes indlejret i leret i anlæg II (fig. 2 nr. 20). Stykket er bortkommet.

Skiveøkser: Der foreligger 11 skiveøkser, hvoraf 4 er fladehuggede (fig. 17,4), 6 kanthuggede (fig. 17,1 og 2) og 1 fuldstændig atypisk. 3 af økserne er af Havnelevvarianten med slagbullen i det ene æghjørne (fig. 17,2). Med en enkelt undtagelse må økserne betegnes som yderst inferiøre stykker. 7 af skiveøkserne fandtes i uforstyrret leje. De viste sig at have en meget begrænset udbredelse umiddelbart øst for anlæg II. Middelværdicentret for spredningen er afsat fig. 2 nr. 21 (6).

Bor: Af de 7 bor er 2 tildannet af skiver (fig. 15,6) og 5 på kærnestykker.

Tosidigt tilhuggede stykker: 12 stykker tilhører en form, hvis funktion er ubestemt. Det er trekantede, smalt rektangulære eller lancetformede, tosidigt tilhuggede stykker (fig. 17,3,5 og 6). Arbejdsdelen synes i alle tilfælde at udgøres af den ene ende, der kan være udformet som et kraftigt spidst næb (fig. 17,3), danne en afrundet bue (fig. 17,6, let ødelagt) eller udgøre en lige, nærmest mejseldannet tværæg (fig. 17,5). Stykker fundet i uforstyrret leje lå i nær kontakt med den tidligneoletiske keramik.

Slebne økser: I fundet foreligger tre fragmenterede tosidede spidsnakkede økser, af hvilke den bedst bevarede lå indlejret i rødbrændt ler fra

lerlaget i anlæg II, delvis nedsunket i den store stenedgravning syd for anlægget (fig. 2 nr. 22). Det er en dårligt slebet, opskærpet økse, hvor nakken er knækket af, og hvor et stort stykke af den ene side såvel som den ene kant er afspaltet. (fig. 18).

Råmaterialer: 6 knuder, 1 ophugget kort cylinderblok og 2 håndtagsblokke.

I pløjelaget fandtes desuden et fragment af en tyndnakket økse, et usikkert stykke af en tyknakket økse og en lille senneolitisk hjerteformet pilespids.

De fem lerkar i forbindelse med anlæg II må uden tvivl henføres til den tidlig-neolitiske A fase. Den flade bund, den jævnt svajede bug og den lave udfaldende hals med vulst, fingerindtryk og pindstik ved randen finder nære paralleller på Värby (7), Store Valby (8) og Muldbjerg (9). En yderligere støtte for placeringen udgør den spidsnakkede økse, idet fund fra Muldbjerg (10), Oxie (11) og specielt Värby (12) viser, at denne type har været i brug inden for A fasen.

Funktionen af det rødbrændte lerlag er uvis. Dets placering i A fasen synes sikker, men hvorvidt der er tale om et bopladsanlæg af en eller anden art eller evt. et gravanlæg kan ikke umiddelbart afgøres. For et bopladsanlæg taler den megen flint som givetvis må tilhøre dette anlæg og anlæg I – herpå peger i det mindste de spidsnakkede økser samt skiveøksernes placering. For et gravanlæg taler til gengæld de hele A kar, ravet, tværpilen og den ene spidsnakkede økse indlejret i det rødbrændte ler. Det bør her nævnes, at såvel i forbindelse med de kammerløse langhøje i England som de kujaviske grave i Polen – i hvilke sidste der i øvrigt forekommer afbrændte rektangulære træbygninger med lergulv – normalt findes en del keramik og flint i et område omkring gravene, og at dette materiale begge steder tolkes som efterladenskaber fra opførelse og afbenyttelse af gravene. (13).

De hele kar i grav III er, når man ser bort fra øskenbægret nr. 9, stilistisk meget homogene. Det er alle store tragtbægre med højtsiddende bugknæk og relativ høj, udsvajet hals. Bunden er i tre tilfælde med sikkerhed rund, og der er ikke skår af flade bunde i det bevarede materiale. Ornamentikken direkte ved den fortykkede eller lige afsluttede rand er udført med stempler eller korte indtryk af tosnoet tråd. Derunder kan forekomme bundter af lodrette furer, furestikslinjer, eller et bælte af vandrette snorelinjer evt. overskåret af lodrette furer og furestikslinjer eller parvis anbragte pålagte lerlister.

Direkte paralleller til denne keramik kan endnu ikke påvises. Nærmest kommer et stort mosefundet tragtbæger fra Emmelev (14), der har generelt samme form (dog med flad bund), og som ved randen har et sildebensmønster af korte indtryk af tosnoet tråd, medens der på bugen er

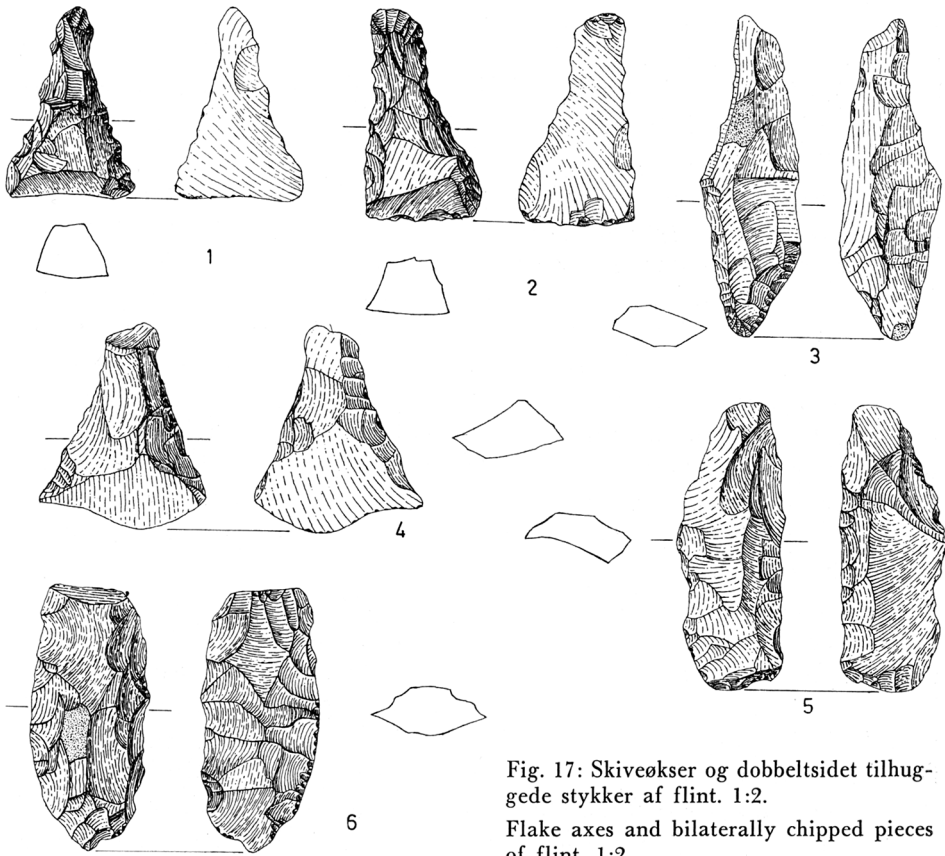
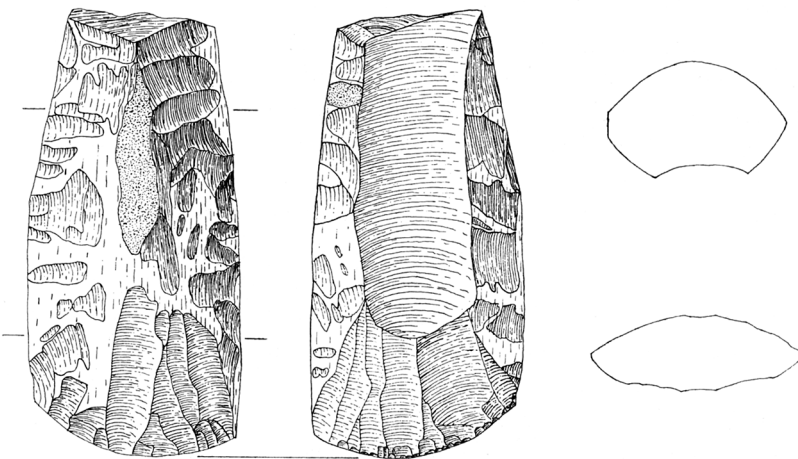

Fig. 17: Skiveøkser og dobbeltsidet tilhuggede stykker af flint. 1:2.
Flake axes and bilaterally chipped pieces of flint. 1:2.

Fig. 18: Spidsnakket økse af flint. 1:2.
Pointed-butted axe of flint. 1:2.

grupper af korte lodrette pålagte lerlister. En ornamental parallel finder vi i et lille tragtbæger fra Paderup mose med kugleformet bug og lodret hals (15). Her ses ved randen et indstemplet sildebensmønster hvorunder følger bundter af lodrette furer, ligesom bugen er ornamenteret med bundter af lodrette furer.

Nogle af karrene er nærmest af B form, men ornamentikken på alle 7 er af C-karakter. Fortykkede rande med stempelindtryk og tosnoet tråd er almindelige på øskenbægre fra den nørrejske, ikke megalitiske C gruppe (16), og et bælte af vandrette linjer i tosnoet tråd under randen kendes fra en del C kar i Midt- og Nørrejylland (17). I et enkelt tilfælde kender vi også vandrette linjer i tosnoet tråd overskåret af lodrette furestikslinjer (18). Bugornamentikken bestående af lodrette furer og furestik parvis anbragte eller i bundter, samt lodrette pålagte lerlister er karakteristiske for den megalitiske C gruppe (19). Det ottende kar i grav III, øskenbægret, hører med sin fortykkede rand med snøreindtryk og sin zoneopdelte fladedækkende hals og bugornamentik klart hjemme i den ikke-megalitiske nørrejske gruppe.

De 8 kar, der efter fundforholdene må være samhörrende, er bemærkelsesværdige på grund af den stilblanding, de udviser. På halsen er ornamentikken af en stil, der sammen med hele ornamentikken på øskenbægret hører hjemme i den ikke-megalitiske gruppe, medens bugens ornamentik lige så udpræget hører hjemme i den megalitiske gruppe. Becker fremførte, da han udskilte de ikke-megalitiske og megalitiske grupper, at der i Nørrejylland var fund, hvori der både forekom megalitiske og ikke-megalitiske kar, og at der specielt på Djursland og i Midtjylland fandtes kar med både megalitiske og ikke-megalitiske stiltræk (20). Han foreslog udfra disse forhold og under hensyntagen til, at der forekom fund i Nørrejylland af ren megalitisk stilistisk karakter, såvel som at den tidlig mellemneolitiske keramik i området har rod i syddansk stil, at etniske grupper med en megalitisk keramik ekspanderede ind i Nørrejylland, hvor de påvirkede og overvandt derboende folk kendetegnet ved en ikke-megalitisk keramik. Karrene i grav III giver en tydelig understregning af de kraftige påvirkninger, der er tilstede i tidlig neolitisk tid mellem forskellige områder, men om det er etniske forskydninger, der er årsag til disse påvirkninger, skal være usagt.

Det uornamenterede øskenbæger i grav IV finder gennem sin form med den runde bund og den svajede karside sine nærmeste paralleller i nogle mosefundne øskenbægre, som af Becker henføres til B gruppen (21). C formerne i Nørrejylland er imidlertid meget arkaiske (22), og uden at kende det øvrige keramiske inventar, som øskenbægret engang har været en del af, kan det ikke dateres nærmere end til fase B/C.

Det enkeltfundne øskenbæger nr. 17 må med sin fladedækkende zoneopdelte stempelornamentik henføres til den ikke-megalitiske C gruppe.

Skårmaterialet blev ved gennemgangen opdelt i en række forskellige stilistiske kategorier. På fig. 8 er hver halsdel og bugdel, fundet i uforstyrret leje, afmærket med en signatur, der samtidig angiver til hvilken ornamental kategori den hører. Hvor mere end et skår fra samme halsdel eller bugdel er tilstede, er det middelværdicentret af spredningen, der er afsat. De udskilte kategorier var: uornamenterede rande (fig. 8 nr. 1), rande med fingerindtryk, pindstik og/eller fortykkelse (fig. 8 nr. 2), rand og halskår med udviklet stempelornamentik (fig. 8 nr. 3), rand og halskår med ornamentik i tosnoet tråd, furer og furestik (fig. 8 nr. 4), bugskår med enkelte pindstikrækker (23), bugskår med zoneopdelt bugornamentik, hovedsagelig stempelornamenteret (fig. 8 nr. 5) og bugskår med vertikal linjeornamentik i tosnoet tråd, indridsede furer og furestik (fig. 8 nr. 6).

Fordelingen af skårene viser en klar tendens til klumpning. Således finder vi en gruppe af skår liggende fra nord til øst for anlæg II, en anden i og omkring grav III med udløbere mod nord og øst, en tredje ikke særlig klar gruppe ved grav IV, og endelig en fjerde 3 m øst for grav IV.

Det falder naturligt at antage, at de enkelte grupper af skår er aflejret i forbindelse med de respektive anlæg, og en betragtning af indholdet viser da også, at uornamenterede rande og rande med fingerindtryk, pindstik og/eller vulst dominerer omkring anlæg II og grav IV – de to tidlige anlæg – medens rande med stempelornamentik, tosnoet tråd, furer og furestik dominerer omkring grav III. De sidstnævnte kategorier af rande dominerer også i den fjerde gruppe af skår, men denne kan ikke direkte knyttes til noget anlæg.

Det er klart, at med den megen aktivitet, der er foregået på stedet kan de enkelte koncentrationer af skår ikke betragtes som rene fund. Man må regne med en vis spredning og blanding i aflejringerne. Når der derfor forekommer skår med stempelornamentik, tosnoet tråd, fure og furestik i gruppen af skår ved anlæg II betyder det ikke, at disse er samtidige med dette, og når der omvendt forekommer uornamenterede rande, rande med fingerindtryk, pindstik og/eller vulst fra grav III, er disse ikke nødvendigvis samtidige med den (24).

Af fundforholdene på Bakkegården såvel som dateringer udfra stilistiske betragtninger fremgår, at der er flere faser i hændelsesforløbet på stedet. Som den ældste del finder vi anlæg II og sandsynligvis også I. Det er begge rektangulære lerlag med spor efter brand, der kan antyde, at der oprindeligt har været en eller anden form for trækonstruktion over dem. De hele lerkar, ravperlen, tværpilen og øksen indlejret i leret i anlæg II kunne tyde på, at der er tale om en grav, medens den megen flint og en del af skårmaterialet, der sikkert også må ses i forbindelse med de to anlæg, snarere peger på bopladsanlæg af en eller anden art. På grundlag af keramikken og tildels på grundlag af flinten må anlæggene henføres til A fasen. Selv om den nærmere funktion af anlæggene for øjeblikket

ikke kan bestemmes, er denne del af fundet en velkommen forøgelse af vort A materiale, der specielt i Jylland endnu er sparsomt.

På et noget senere tidspunkt følger grav IV, der sandsynligvis er en jordgrav placeret under flad mark, således som man ofte kan træffe dem (25). Hvorvidt gravens placering skyldes en tilfældighed, eller om et evt. kendskab til anlæggene I og II's tilstedeværelse har spillet ind, er det vanskeligt at sige noget sikkert om, men da langdyssen på et endnu senere tidspunkt er blevet anbragt samme sted, er der vel mest sandsynlighed for, at der er en sammenhæng mellem alle anlæggene.

Tidspunktet for langdyssens opførelse kan ikke nærmere fastlægges, da grav III – acentralt som den synes at ligge – næppe er den primære grav. Grav III selv, der enten må opfattes som en ødelagt jordgrav eller tomten efter en megalitgrav, dateres efter stilen på visse dele af keramikken til tiden lige omkring overgangen mellem tidlig neolitikum og mellemneolitikum. Dette understreges specielt af den runde bund med cardium ornamentik og de indridsede hængende tværafstregede trekanter på de fig. 13, 15 og 19 afbildede bugskår. De sidstnævnte må givetvis sættes i forbindelse med tilsvarende hængende afstregede trekanter og vinkelbånd udført i beviklet snor, som kendes i en meget sen megalitisk C og meget tidlig mellemneolitisk sammenhæng i Sydjylland og på Fyn (26).

Fundforholdene i grav III er i sig selv ret bemærkelsesværdige. Mens ravperlerne ligger spredt over den del af graven, hvor gulvet i gravrummet har været, er det samme ikke tilfældet med keramikken. Ikke alene ligger denne hovedsagelig koncentreret i den vestlige ende af graven med ganske store mængder skår også udenfor, specielt mod syd, men skår fra de samme kar ligger indlejret i to adskilte uforstyrrede gruber. Dette må betyde, at karrene, hvis de overhovedet nogensinde har stået fordelt rundt om i graven, må være blevet samlet sammen efter at de er gået i stykker og anbragt i den vestlige ende af graven – fortrinsvis i de to gruber. For de kar hvor mange skår er bevaret, og hvor det med nogenlunde sikkerhed kan antages, at de manglende dele er fjernet ved sekundære forstyrrelser er dette en rimelig løsning, men i de tilfælde, hvor der kun er ganske få – ofte velbevarede skår tilbage af de enkelte kar, stiller sagen sig lidt anderledes. Når vi, som det er tilfældet et par gange, finder et enkelt randskår af et kar i en af gruberne og ikke nogen steder finder andre skår fra samme kar, fristes man til at antage, at de øvrige skår fra karret fuldstændig er blevet fjernet fra området efter at karret er gået i stykker. Da anlægget imidlertid er så ødelagt, som tilfældet er, må sådanne antagelser forblive gisninger. Et andet spørgsmål, som heller ikke umiddelbart kan løses er, om der de mange kar taget i betragtning ikke skulle være foregået begravelser over længere tid. Det synes på trods af ensartetheden af keramikens ornamentik ikke at være nogen urimelig antagelse.

SUMMARY

Early Neolithic structures at Tolstrup near Løgstør

In 1965, excavation revealed Early Neolithic structures of the Funnel Beaker culture at the village of Tolstrup, not far east of Løgstør in North Jutland. The site was situated about 250 m due east of the village at a height of about 10 m above sea level with a view westwards over a now dry arm of the Lim Fjord. The excavation was conducted by Aalborg Historical Museum.

STRUCTURES

The excavated area was dominated by 10 large and up to 1.8 m deep modern excavations (fig. 1). Five of these contained a total of ten large stones with a maximum dimension of 1.2–1.5 m. The other five excavations contained splinters of large stones. The relative position of the stones suggest that they are the remains of a NW-SE oriented long barrow. The width of the structure must have been 6–7 m. One end is at the south-eastern end of the excavation area, and the other end somewhere northwest of it.

Within the circumference of the barrow, but also in tongues extending outside it, was a 10–15 cm thick layer of brown soil containing some flint and much pottery. Enclosed by this layer were the remains of four separate structures, three of which lay within the area bounded by the stones, while the fourth lay outside, to the south-west. Of these structures, no. III (fig. 1) must be a grave constructed in connection with the barrow, while no. IV, which is most probably also a grave judging by its pottery and position, must be older than both grave III and the barrow. I and II are both layers of red-burnt clay. II contained a couple of entire clay vessels, an axe, an amber bead and a transverse arrowhead, which would suggest a grave. Other circumstances, for example the culture soil mentioned, rather suggest a settlement layer of some kind, which is supported by the supposition that the structure is considerably older than grave III and the barrow.

Structure I (fig. 1, I). A 1.5×1.2 m patch of clay, 2–6 cm thick, with a red-burnt surface. Immediately above the clay were a number of particles of charcoal. No artefacts were found in connection with this clay.

Structure II (fig. 1, II). A 15 cm thick layer of clay measuring $2.5\text{--}3.0 \times 2.0\text{--}3.0$ m, with local patches burnt red. Embedded in the clay and in the vicinity were the remains of 5 Early Neolithic A vessels, a pointed-butted flint axe, a transverse arrowhead and a little amber.

Structure III (fig. 1, III). A heap of stones measuring 4.0×2.5 m, partly disturbed by the plough, and probably constituting the disturbed remains of an inhumation grave. The heap was oriented parallel to the barrow and lay close to its south-western side. At the north-west end of the pile was a pit measuring 0.6×0.4 m, with a depth of 25 cm, and less than a metre south-west of this was another pit, outside the pile, more or less in line with the south-western stones, measuring 1.0×0.7 m and with a depth of 25 cm. In and around the two pits were the sherds of 8 originally entire vessels and the remains of a number of other vessels of which only a few sherds were present. This pottery should on stylistic evidence

be placed in a very late part of the Early Neolithic. Between the stones in the centre and the eastern end of the pile were a number of amber beads.

Structure IV (fig. 1, IV). A collection of large stones measuring 2.0×1.5 m between which were the remains of an undecorated lugged flask. Immediately east of this were a number of sherds of an undecorated lugged pot. This structure no doubt represented a disturbed inhumation grave.

On account of the almost total devastation by digging and ploughing, it was not possible to establish stratigraphical continuity between the various structures. The relative dating is based on the pottery, which indicates structure II (and with this no doubt also structure I) as the oldest, followed by grave IV, with grave III as the youngest. Of these only grave III can have any connection with the long barrow, since we would not expect to find grave IV lying outside if it had already existed when this grave was constructed.

ARTEFACTS

Pottery: The pottery temper consists as is common in Funnel Beaker pottery, of crushed granite and feldspar in quite large amounts and sometimes rather large pieces. Three sherds from a lid formed an exception, being tempered with organic additives only. During conservation the structural build-up of the vessels could in most cases be observed (the oblique lie of the clay strips due to the hammering out and smoothing of the outside) and is marked on the vessel profiles.

In connection with structure II, 5 pots were found (fig. 3:1-4 and fig. 4:1) (position marked fig. 2, no. 1-5): 3 funnel beakers, 1 funnel bowl and 1 pot of uncertain shape.

At the western end of grave III were the remains of 8 vessels and a clay lid. 7 vessels were funnel beakers (fig. 4:2,3 and 5, fig. 5:1-2 and fig. 6:1-2) (position marked fig. 2, no. 6-8 and 10-13) and one was a lugged beaker (fig. 4:4) (position marked fig. 2, no. 9). The clay lid (fig. 7:4) (marked fig. 2, no. 14) has the edge decorated with oblique stick or bone impressions.

Between the stones marking grave IV were the remains of an undecorated lugged beaker with rounded base (fig. 7:1) (marked fig. 2, no. 15) and east of the grave were the remains of an undecorated lugged pot (fig. 7:3) (marked fig. 2, no. 16).

Apart from these better-represented vessels, a minimum of 62 different vessels were represented by one or a few sherds each, this figure being based on the rim sherds alone.

20 vessels have undecorated, unthickened rims. Sherds in undisturbed position are marked fig. 8 no. 1.

14 vessels had a thickened rim, undecorated or decorated with simple stab-marks (fig. 9:1-10). Sherds of this kind in undisturbed position are marked fig. 8 no. 2.

13 vessels had the part below the rim and in some cases the entire neck decorated with stamp ornaments (fig. 10:3, 4, 9, 11, 12, 16 and fig. 11:1, 3, 4, 6). Sherds of this kind in undisturbed position are marked fig. 8 no. 3.

20 vessels had a rim and neck ornament of cord impressions, stab-and-drag or channels (fig. 10:1-2, 5-8, 13-17 and fig. 12:1). Undisturbed sherds are marked fig. 8 no. 4.

The decorated base sherds stem from a minimum of 25 vessels. 11 vessels

probably all had a zonal belly ornament (fig. 13: 10–11, 15–21). Undisturbed sherds are marked fig. 8 no. 5.

13 sherds exhibit vertical belly-stripping (fig. 13: 2–9, 12, 14). Undisturbed specimens are marked fig. 8 no. 6.

Amber: Embedded in the clay of structure II were three pieces of amber from one or more amber beads, the shape of which can no longer be ascertained.

In the eastern part of grave III were a number of whole and fragmentary amber beads. The centre of their distribution is marked fig. 2 no. 18. The preserved beads are cylindrical (fig. 14:1–8), triangular prism-shaped (fig. 14:9–12), plate-shaped (fig. 14:13) and disc-shaped (fig. 14:14).

Flint: Flint was recovered both in undisturbed layers and in the plough soil above and around the structures. It presents a homogeneous picture.

There are 57 entirely unused chips, 15 being regular blades.

16 chips, including 4 blades (fig. 15:1) have the side edges more or less damaged, apparently from use. 10 blades are cutting implements with re-touch of various kinds (fig. 15:2–5). 1 lateral burin was found (fig. 16:1).

There are 14 scrapers with a deliberately formed scraping edge. 9 of these are end scrapers (fig. 16:2 and 4), while 4 should be described as round scrapers (fig. 16:3 and 5). 18 pieces show the marks of sporadic use as scrapers.

A solitary transverse arrowhead was found embedded in the clay of structure II (fig. 2 no. 20). This piece was unfortunately later lost.

Of 11 flake axes, 4 are surface-chipped (fig. 17:4), 6 edge-chipped (fig. 17:1–2) and 1 entirely atypical. 3 of the axes are of Havnelev type with percussion bulb in one corner of the edge (fig. 17:2). Undisturbed axes were concentrated just east of structure II (centre marked fig. 2 no. 21).

Of 7 borers 2 were fashioned on flakes (fig. 15:6) and 5 on cores.

12 specimens are indeterminate, triangular, narrow rectangular or lanceolate, bilaterally surface-chipped pieces (fig. 17:3, 5–6). The working part seems in all cases to be one end, which can be shaped like a strong, sharp beak (fig. 17:3), form a rounded arc (fig. 17:6 slightly damaged) or constitute a straight almost chisel-shaped transverse edge (fig. 17:5).

3 fragmented two-sided pointed-butted axes were found, the best-preserved of which lay embedded in the red-burnt clay of structure II, partly in the big excavation south of the structure (fig. 18; fig. 2 no. 22).

The five vessels in connection with structure II must be referred to the Early Neolithic A phase with close parallels in Värby (7), Store Valby (8) and Muldbjerg (9). The identification is supported by the pointed-butted axe, which is also part of the A-finds at Muldbjerg (10), Oxie (11) and especially Värby (12).

The function of the red-burnt clay is uncertain. Its reference to the A-phase seems certain, but whether we have here a settlement structure or a grave structure cannot be established with certainty. The culture layer with its content of flint implements, which must also be connected with the A-phase, speaks for the former. The entire A-vessels, the amber, transverse arrowhead and solitary pointed-butted axe embedded in the red-burnt clay suggest the latter. If the structure is taken for a grave, the culture layer may be explained with reference to similar finds in chamberless long barrows in England, and Kujavic graves in Poland (13).

The entire vessels in grave III are, apart from the lugged flask, stylistically very homogeneous. Direct parallels to this pottery cannot be indicated yet; closest comes a big funnel beaker found in the Emmelev bog (14), and an ornamental parallel is found in a small funnel beaker from the Paderup bog (15). The shape of several of the vessels approaches a B-form, but in all 7 cases the decoration refers them clearly to the C-phase of the North Jutland non-Megalithic and Megalithic groups (16–19). The eighth vessel in grave III, the lugged beaker, clearly belongs to the non-Megalithic North Jutland group.

The importance of the 8 vessels, which must be referred to the same context, lies in the hybrid Megalithic and non-Megalithic style (20) they exhibit.

The undecorated lugged beaker in grave IV approaches B-shape (21). The C-forms in North Jutland are, however, very archaic (22) and without knowing the ceramic assemblage to which the lugged beaker once belonged, it cannot be determined to which group it should be referred.

Examination of fig. 8, in which neck and belly pots of unentire vessels are marked according to decoration, shows a clear concentration around four centres: 1) in and around grave III with extensions to the north and east, 2) near structure II, 3) indistinctly at grave IV and 4) 3 m east of grave IV.

It is natural to suppose that the individual groups of sherds have a connection with the respective structures, and examination of the content also shows that undecorated rims and rims with finger impressions, stab-marks and/or thickening dominate around structure II and grave IV – the two early structures – while rims with stamp ornament, cord impressions, channeling and stab-and-drag dominate around grave III. The last categories of rims dominate also in the fourth group of sherds, but this cannot be linked directly to any structure.

It is clear that with the intense activity which has occurred at the site, the individual concentrations of sherds cannot be regarded as closed. We have to reckon with a certain dispersal and overlap in the strata. The presence of sherds with stamp ornament, cord impressions, channeling and stab-and-drag in the group near structure II does not mean that these are coeval with it. The same applies to the undecorated rims, and rims with finger impressions, stab-marks and/or thickening at grave III.

A Chi² test on the rim sherds from the four concentrations, where the undecorated sherds and sherds with finger impressions, stab-marks and/or rim thickening have been conceived of as one group, and the sherds with stamped ornament and cord impressions, channeling and stab-and-drag as another, shows the probability that the concentrations around structure II and grave III derive from the same population to be less than 1 %, while the probability that the concentrations around grave III and IV derive from the same population is less than 2.5 %.

The circumstances at Tolstrup as well as dating on stylistic evidence show us then, that events at the site can be referred to several phases. The oldest parts are structure II and probably also structure I. These structures are rectangular layers of clay, whose red-burnt surface with charcoal and sand possibly testifies to some kind of burned wooden construction above. The entire pots, the amber bead, the transverse arrowhead and the axe embedded in the clay of structure II suggest a grave, whereas the copious flint and some of the sherd material, which must no doubt also be understood in connection with the two structures, rather suggest settlement structures of some kind or other. On the evidence of the pottery and partly of the flint, both structures should be referred to the A-phase.

Grave IV follows at a somewhat later stage. This is probably an inhumation grave without a barrow, which is quite a common structure (25). Whether the position of the grave is fortuitous or whether knowledge of the presence of structures I and II has played a part is uncertain, but since the long barrow was placed at an even later date at the same spot, it is most probable that it was deliberate.

It cannot be established with accuracy when the long barrow was built, since grave III – acentrally placed – is hardly the primary grave. Grave III itself, which must be regarded either as a devastated inhumation grave or as what is left of a megalithic grave, must be dated on the evidence of the style of some of the pottery to the period immediately around the transition between Early and Middle Neolithic. This is underlined particularly by the rounded bottom with cordial decoration and the engraved pendant hatched triangles of the sherds illustrated in fig. 13, 15, 19. The last-named must without doubt be linked with corresponding pendant hatched triangles and chevron bands of cord impressions, as known in a very late Megalithic C and very early Middle Neolithic context in South Jutland and Funen (26).

The context in which the artefacts of grave III were found is in itself remarkable. While the amber beads were dispersed over what must have been the floor of the grave chamber, this is not the case with the pottery. Not only was this mainly concentrated at the western end of the grave with quite considerable amounts lying outside, especially to the south, but sherds from the same vessels were found in two separate, undisturbed pits. This means that the pots, if they have ever stood at different spots in the grave, must have been collected after they had broken and been placed at the western end of the grave – mainly in the two pits. Where many sherds are preserved and where we can be reasonably certain that the missing pieces are due to secondary disturbance, this is a reasonable solution, but in those cases where we have only extremely few, often well preserved sherds left of a vessel, the case is rather different. When we, as in a couple of instances, find a single rim sherd in one of the pits and nowhere find other sherds of the same vessel. it is tempting to assume that the other sherds from the vessel were systematically removed from the area after the pot had broken. But the structure is so devastated that any assumption must be guesswork. Another question which we cannot solve immediately is whether – with reference to the many different vessels – burial occurred over a long period of time. In spite of the homogeneity of the pottery ornamentation this does not seem to be an unreasonable assumption.

Torsten Madsen

Aarhus Universitet, Moesgård

Tegninger: Torsten Madsen

Oversættelse: Peter Crabb

NOTER

- 1) Aalborg historiske Museum. A 936.
- 2) Jeg vil også gerne takke Oscar Marseen og Aalborg historiske Museum for den beredvillighed, hvormed jeg fik materialet stillet til rådighed.
- 3) Fællespunktet af middelværdien af skårenes Ø-V koordinater og middelværdien af skårenes N-S koordinater. Endvidere blev standardafvigelseerne på spredningen af de enkelte kars skår udregnet for at give en idé om spredningsgraden. De var: Kar 6, Ø-V 56 cm, N-S 102 cm. Kar 7 Ø-V 56 cm, N-S 96 cm. Kar 8 Ø-V 45 cm, N-S 58 cm. Kar 9 Ø-V 73 cm, N-S 55 cm. Kar 10 Ø-V 47 cm, N-S 100 cm. Kar 11 Ø-V 38 cm,

- N-S 54 cm. Kar 12 Ø-V 33 cm, N-S 52 cm. Kar 13 Ø-V 168 cm, N-S 158 cm. Låg 14 Ø-V 119 cm, N-S 144 cm. Kar 16 Ø-V 33 cm, N-S 72 cm. Kar 17 Ø-V 43 cm, N-S 58 cm.
- 4) Standardafvigelse Ø-V 45 cm, N-S 67 cm.
  - 5) For en definition af begreberne A flække, B flække og grovafslag (øvrige afslag) se Malmer, M. P. Gropkeramikboplatsen Jonstorp Rå 1969 p. 25.
  - 6) Standardafvigelse Ø-V 88 cm, N-S 103 cm.
  - 7) Salomonsson, B. De Värby Funde, Acta arch. XLI 1970 fig. 6, 9 og 11.
  - 8) Becker, C. J. Stenalderbebyggelsen ved Store Valby i Vestsjælland. Årb. 1954 fig. 4-13 og 19.
  - 9) Troels-Smith, J. Ertebøllekultur-bondekultur. Årbøger 1953 fig. 25.
  - 10) Troels-Smith op. cit. p. 30 og fig. 24.
  - 11) Forssander, J. E. Den spetsnackiga flinttyxan. Winther festskrift 1938 (Oxie er først ret sent blevet erkendt som en A plads).
  - 12) Salomonsson, B. 1970 op. cit. p. 82-83.
  - 13) Jazdzewski, K. The relations between Kujavian barrows i Poland and megalithic tombs in northern Germany, Denmark and Western European countries. I Daniel & Kjærsum (ed.s) Megalithic Graves and Ritual, Papers presented at the III Atlantic Colloquium, Moesgd. 1969. 1973 p. 64. Ashbee, P. The earthen longbarrow in Britain. 1970 p. 71 og p. 108.
  - 14) Becker, C. J. Mosefundne lerkar fra yngre stenalder. Årbøger 1947 p. 60 og pl. VI,1.
  - 15) Paderup mose, Haslund s., Sønderhald h., Randers a., upubliceret. Randers mus. 5442.
  - 16) Se f. eks. Glob, P. V. Danske oldsager II 1952 nr. 19, 24 og 26 eller blot kar 9 her (fig. 4,4).
  - 17) Se f. eks. Glob, P. V. 1952 op. cit. nr. 9 og 13 og Madsen, T. Grave med teltformet overbygning fra tidlig-neolitisk tid. Kuml 1973 fig. 7,4.
  - 18) Fra Møllerup i Viborg amt. Becker, C. J. 1947 op. cit. p. 62.
  - 19) Becker, C. J. 1947 op. cit. p. 151 ff.
  - 20) Becker, C. J. 1947 op. cit. p. 150 og 158 ff.
  - 21) Becker, C. J. 1947 op. cit. pl. XII, 1 og 2.
  - 22) Becker, C. J. 1947 op. cit. p. 146.
  - 23) Bugskår med en tilsvarende ornamentik er fundet i nogle få eksemplarer på Värby. Salomonsson, B. 1970 op. cit.
  - 24) For at sikre at fordelingerne i koncentrationerne ikke er tilfældighedernes spil, og at hver gruppe af skår i virkeligheden udgør forskellige udsnit af samme grundpopulation, er fordelingen undersøgt for statistisk signifikans ved en Khi kvadrattest. Med de uornamenterede skår og skårene med fingerindtryk, pindstik og/eller fortykkelse opfattet som en gruppe og skårene med stempelornamentik og ornamentik i tosnøet tråd, indridsede furer og furestik opfattet som en anden gruppe, viste sandsynligheden for at koncentrationerne omkring anlæg II og grav III skulle stamme fra samme population sig at være mindre end 1 %, medens sandsynligheden for at koncentrationerne omkring grav III og IV stammer fra samme population er mindre end 2,5 %. Til gengæld viser koncentrationerne omkring grav II og IV og koncentrationerne omkring grav III og øst for grav IV stor indbyrdes lighed.
  - 25) Thorvildsen, K. Dyssetidens gravfund i Danmark. Årb. 1941 p. 77 ff.
  - 26) Findes f. eks. på Fuchsberg i Satrup mose (Schwabedissen, H. Die Ausgrabungen im Satruper Moor. Offa 16 1960 abb. 14) og på Oldesloe-Wolkenwehe (Schwabedissen, H. Untersuchung mesolithisch-neolithischer Moorsiedlungen in Schleswig-Holstein. Neue Ausgrabungen in Deutschland 1958, p. 29 abb. 4). Endvidere i en bopladsorube ved Røjle mose på Nordvestfyn (Fyns Stiftsmuseum 113), fra en boplads ved Nr. Næraa på Nordfyn (Fyns Stiftsmuseum 199) og fra en boplads ved Toftum 10 km øst for Horsens (Nat.mus. 433/63, FHM 1815 (oldsager endnu ikke indført)) samt privat-samling.